

Dr Milan Gaković

ZEMLJORADNIČKI POSLANIČKI KLUB U USTAVOTVORNOJ SKUPSTINI KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Savez zemljoradnika je u političkom životu Jugoslavije između dva rata poznatiji pod imenom Zemljoradnička stranka. Ova stranka je još nazivana i Srpskom zemljoradničkom strankom, pošto je, uglavnom, (izuzev Dalmacije do 1928) okupljala srpsko seljaštvo. Za razliku od većine političkih stranaka u novoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koje se nadovezuju na stare stranačke formacije i razvijaju svoju djelatnost ili pod ranijim nazivima ili pod novim, Savez zemljoradnika je nova politička stranka nastala poslije prvog svjetskog rata. Na političko organizovanje seljaštva u jugoslovenskim zemljama nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. uticale su promjene do kojih je došlo u toku prvog svjetskog rata. Velika socijalna strujanja koja zahvataju Evropu u toku rata, naročito od oktobarske revolucije 1917, vrše snažan uticaj i na seljaštvo u jugoslovenskim zemljama. Seljak je osjetio i uvidio potrebu političkog organizovanja. Osim promjena do kojih je došlo u toku prvog svjetskog rata, na političko organizovanje seljaštva snažno je uticalo ujedinjenje, kao i to što su svi seljaci došli do prava glasa. Tako neposredno nakon stvaranja zajedničke jugoslovenske države dolazi, kao i u svim zemljama istočne, srednje i jugoistočne Evrope, do stvaranja i naglog jačanja političkog seljačkog pokreta: kod Hrvata seljačkog, kod Srba zemljoradničkog, a kod Slovenaca kmetijskog. Ovi seljački pokreti bili su izraz nezadovoljstva sitnog i srednjeg seljaštva sa politikom građanskih stranaka, kao i nezadovoljstva sa svojim ekonomskim i političkim položajem u kapitalističkom sistemu.

Već prvih dana poslije stvaranja zajedničke države seljaštvo će veoma snažno istupiti sa svojim zahtjevima za podjelu zemlje. Dugotrajni ratni napori, oskudica i bijeda koja je došla do izražaja na kraju prvog svjetskog rata i neposredno poslije njegovog završetka, propast Austro-Ugarske, rasulo stare vlasti, ideje oktobarske revolucije i opšti porast revolucionarnog raspoloženja u Evropi u vrijeme stvaranja zajedničke države krajem 1918, dovode do zaoštrenih klasnih sukoba na selu u krajevima gdje su postojali feudalni i njima slični odnosi. Krajem 1918. i početkom 1919. godine seljaci sami na revolucionaran način rješavaju agrarno pitanje. Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini su, nakon stvaranja

Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra i formiranja prve vlade 20. decembra 1918, prisilili regenta i vladu da od prvog časa pitanje agrarne reforme postave kao neodložno pitanje opšte državne politike. U želji da suzbiju revolucionarne seljačke pokrete koji su stvarali anarhičnu situaciju u krajevima gdje nova vlast još nije bila potpuno organizovana, regent Aleksandar je Manifestom od 6. januara 1919. obećao seljacima da će se odmah pristupiti izvođenju agrarne reforme ukidanjem feudalnih i njima sličnih odnosa i parcelizacijom velikih posjeda i pozvao ih da mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju. Zatim je prva vlada 25. februara 1919. izdala Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme kojima se ukidaju kmetski odnosi u BiH, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji i kmetstvu slični odnosi (kolonat) u Dalmaciji. U Odredbama je takođe predviđena i razdioba velikih posjeda. Takva žurba u rješavanju agrarnog pitanja bila je uslovljena političkom nužnošću. Cilj je bio da se zadovolji revolucionarno raspoloženo seljaštvo, stiša socijalno vrenje, da se odvoje seljačke mase od boljševičkih ideja, kao i da se putem agrarne reforme pridobiju seljaci i od njih formira državotvoran elemenat.¹⁾ Pored zahtjeva za zemljom, seljaštvo zahtijeva i poboljšanje svog ekonomskog i političkog položaja.

Sa Savezom zemljoradnika iz Srbije koji je osnovan 12. oktobra 1919. godine u Velikoj Plani (okrug smederevski) ujedinile se, nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, Savez težaka iz BiH, Težački savez iz Dalmacije i dio Seljačkog saveza iz Hrvatske i Slavonije u jedinstvenu političku stranku: Savez zemljoradnika, dok će Samostojna kmetijska stranka iz Slovenije i dalje ostati samostalna uz obavezu da će usko saradivati sa Savezom zemljoradnika i da će njeni poslanici s poslanicima Saveza zemljoradnika sačinjavati zajednički poslanički klub u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS. Postojeće građanske političke stranke su s omalovažavanjem gledale na osnivanje Saveza zemljoradnika, pa su mu odmah iz stranačkih razloga odrekle svaki značaj. Isticano je da će se proširiti od Velike Plane (mjesto gdje je osnovan), pa čak do Osipaonice (selo udaljeno od Velike Plane 20 km). Međutim, prvi izbori koji su zatim došli demantovali su ove prognoze.²⁾

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu od 28. novembra 1920. Savez zemljoradnika je u Srbiji dobio 45.121 glas i 14 poslaničkih mandata, a u Vojvodini 4.748 glasova i jednog poslanika, Savez težaka u BiH 55.108 glasova i 12 poslaničkih mandata, Težački savez je u neokupiranom dijelu Dalmacije dobio 10.636 glasova i tri poslanička mandata, a Samostojna kmetijska stranka u Sloveniji 33.010 glasova i 9 poslaničkih mandata. Ove političke organizacije seljaka su, izuzev Seljačkog saveza u Hrvatskoj i Slavoniji, postigle neočekivani uspjeh. Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, definitivno se konstituise Savez zemljoradnika. Sa svojih 39 poslanika i 151.603 glasa Savez zemljoradnika je na prvim izborima bio po broju glasova i narodnih poslanika peta po jačini stranka, a u Ustavotvornoj skup-

1) Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918—1921)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1970. br. 6, str. 28—34.

2) Miloš Moskovljević, *Zemljoradnički pokret kod Srba, Selo i seljaštvo* (studije i članci), Sarajevo 1937, str. 40—47.

štini četvrta pošto poslanici Radićeve HRSS nisu učestvovali u radu na donošenju ustava.³⁾ Bazu na kojoj je stvoren Savez zemljoradnika čini zadrugarstvo u Srbiji i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Dalmaciji.

Savez zemljoradnika, kao i sve političke stranke seljaka u to vrijeme u Evropi, zasniva svoj program i svoju ideologiju na nizu pogrešnih i nenaučnih postavki. Osnovna pogreška Saveza zemljoradnika je u tome što na seljaštvo gleda kao na jednu kompaktnu cjelinu. Zanemarena je činjenica da među seljacima ima i bogatih i siromašnih, kao i onih koji imaju mnogo ili malo zemlje, ili je nemaju uopšte. Zatim bilo je pogrešno uljepšavanje i idealizovanje seoskog načina života i njegovo isticanje nad gradskim. Davanje prednosti selu nad gradom. Prema Savezu zemljoradnika, seljaci su jedini nosioci društvenog progressa. Prenaglašavaju se suprotnosti između sela i grada. Za seljačke ideologe gradovi su nosioci eksploatacije seljaka. Oni su sakrivali činjenicu da u gradu žive i rade eksploatatori i eksploatisani. U ideologiji Saveza zemljoradnika polazi se od vjerovanja u životnu sposobnost sitnog i srednjeg seljaštva. Naime, smatralo se da se podizanjem povoljnih kredita, organizovanjem u zadruge i drugim mjerama može očuvati sitni seoski proizvođač. Ovakvo shvatanje proizlazilo je iz naivnog i nenaučnog gledanja na ekonomska zbivanja. Kapitalistički odnosi su se na selu razvijali snagom ekonomske nužnosti. Taj proces se nije mogao zaustaviti i njegovo zaustavljanje bi, u stvari, predstavljalo društveno nazadovanje. Zabluda je bila i vjerovanje u moć glasačkih kuglica i povoljnih izbornih rezultata. Ni u jednoj zemlji seljaštvo nije uzelo vlast i ostvarilo svoj program na slobodnim izborima, a nasuprot kapitalu. Najvažniji i osnovni cilj Saveza zemljoradnika, stvaranje zadrugne seljačke države na bazi privatne svojine, bio je utopistički i ncostvarljiv. Vjerovalo se da je zadruga nekapitalistička ustanova i da će se pomoću zadrugarstva zamijeniti kapitalistički poredak. Međutim, zadruga je udruživala seljake različitog imovnog stanja. Nikako se nije moglo izbjeći da se u zadrugu ne prenesu odnosi koje je sam kapitalizam stvarao na selu. Zemljoradnici nisu uviđali da su promjene na selu i u poljoprivredi neizbježne. Da će se primjenom mehanizacije i vještačkih đubriva broj seljaka znatno smanjiti a proizvodnja povećati. To se moglo u to vrijeme uočiti u nizu razvijenih zemalja. Oni nisu predviđali da će nestati sela i seljaka u klasičnom smislu te riječi, da će se poljoprivreda industrijalizovati, a broj ljudi koji se njom bavi naglo smanjiti. Prema tome, budućnost je bila u sve većem približavanju sela i grada, u ukidanju ranijeg antagonizma i prenošenju gradske kulture i civilizacije na selo.

Stav Saveza zemljoradnika prema radničkom i komunističkom pokretu bio je u skladu s uvjerenjem vođstva da u jednoj seljačkoj zemlji ne može doći do proleterske revolucije i zamjene kapitalističkog uređenja komunističkim zbog neznatnog broja fabričkih radnika, a i zbog toga što je u tadašnjoj fazi razvoja nemoguće organizovati društvo bez privatne svojine. Stav Saveza zemljoradnika bio je da je bavljenje zemljoradnjom nezamislivo bez privatne svojine koja daje podstrek za rad i usavršavanje, da su interesi radništva i seljaštva različiti i da seljaštvo može ostvariti

3) Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine, Beograd 1921.

svoj program samo vlastitom borbom. Pri tome se ističe da će interesi radnika u seljačkoj državi biti zaštićeni na pravedan način. Vođstvo Saveza zemljoradnika je prenebregavalo savez radnika i seljaka, i na taj način pomagalo buržoaziji da ometa zajedničku saradnju siromašnih slojeva sela i grada. Međutim, da bi pridobio seljačke mase, Savez zemljoradnika je istupao s kritikom države, njenih institucija i organa, a samim tim je nesvjesno podsticao te iste mase na radikalniju kritiku kapitalističkog poretka uopšte.⁴⁾

Zemljoradnički pokret kod Srba poslije prvog svjetskog rata ponikao je iz prilika i cjelokupnog stanja u kome se tada nalazilo seljaštvo. Ne radi se o uticaju sa strane ni o čemu drugom već o stvarnoj potrebi srpskog seljaštva za svojom političkom organizacijom. Normalno je bilo da se u jednoj isključivo seljačkoj i zaostaloj kapitalističkoj zemlji, kao što je bila Jugoslavija, stvaraju seljačke političke stranke. I pored toga što nije mogao prevazići početnu fazu razvitka jednog seljačkog pokreta kod Srba, i što nije mogao da izgradi konkretniji i primjenljiviji program, već je ostao kod početnog mutnog i neostvarljivog programa, Savez zemljoradnika se održao u političkoj borbi predstavljajući značajnu opozicionu snagu u jugoslovenskoj državi između dva rata. Savez zemljoradnika nije bio idejno homogen niti je bio čvrsto organizovana stranka. U vođstvu stranke, koje su sačinjavali intelektualci i ugledniji seljaci, stalno je dolazilo do sukoba i trvenja između tzv. desnice i ljevice. I pored čestih sukoba i osipanja, i pored toga što je imao da izdrži pritisak koji je na njega vršila vlast, kao i pritisak većih stranaka, Savez zemljoradnika je uspio da se održi i da u Srbiji, istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori, a posebno u Bosanskoj krajini (banjalučki i bihački okrug) ostvari snažan uticaj na srpsko seljaštvo i da ga zadrži sve do 1941. godine. I pored radikalne kritike buržoaskog društva i zahtjeva da se poboljša ekonomski, politički i kulturni položaj seljaštva, Savez zemljoradnika u svojim koncepcijama razvitka društva i države ne izlazi iz okvira kapitalističkog sistema.

* * *

U Zemljoradnički poslanički klub, koji je konstituisan na početku rada Ustavotvorne skupštine, ušlo je 14 poslanika Saveza zemljoradnika iz Srbije i jedan poslanik izabran u Vojvodini, zatim 12 poslanika Saveza težača iz BiH, 3 poslanika Težačkog saveza iz Dalmacije i 9 poslanika Samostojne kmetijske stranke iz Slovenije. Tako je ovaj klub sa 39 poslanika bio četvrti po jačini u Ustavotvornoj skupštini — iza Demokratskog, Radikalnog i Komunističkog poslaničkog kluba. Za predsjednika Kluba izabran

4) Mihailo Avramović, *Neuspeh Zemljoradničke stranke*, Nova Evropa, knj. VII, broj 7 od 1. marta 1923, Zagreb, str. 212—214 i *Agrarna reforma i zemljoradnički pokret*, Nova Evropa, knj. II, broj 7 od 21. maja 1921, Zagreb, str. 224—249; dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, str. 563—565; Jovan M. Jovanović, *Država najvećega broja, Selo i seljaštvo* (studije i članci), Sarajevo 1937, str. 17—19; dr Bogdan Stojsavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1952, str. 132—140; Mijo Mirković, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb 1952, str. 83—89; dr Dragoljub Jovanović, *Agrarna politika*, Beograd 1930, str. 429—437.

je Vojislav Lazić, narodni poslanik SZ za valjevski okrug.⁵⁾ Od početka rada Ustavotvorne skupštine 12. decembra 1920. pa do donošenja Vidovanskog ustava 28. juna 1921. godine Poslanički klub Saveza zemljoradnika je bio veoma angažovan u radu oko ustava insistirajući da u njega uđe što više odredaba iz prijedloga ustava Saveza zemljoradnika.

Na 9. redovnom sastanku Konstituante 31. januara 1921. izabran je Ustavni odbor od 42 člana u kome su radikali i demokrati imali većinu. Od zemljoradnika u Ustavni odbor su ušla četiri poslanika, i to: Mihailo Avramović, Bogumil Vošnjak, Milan Bošković i Jovan M. Jovanović. Ustavnom odboru je stavljeno u zadatak da pripremi od podnesenih nacрта prijedlog ustava za diskusiju u Plenumu skupštine. Ustavni odbor počeo je s radom 1. februara 1921. uzimajući (po Poslovniku) najprije u pretres nacrt ustava koji je izradila druga vlada Milenka Vesnića, a prihvatila kao svoj, s izvjesnim dopunama, vlada Nikole Pašića.⁶⁾ Pored vladinog nacrt ustava u Skupštini i u javnosti se pojavilo više nacrt ustava od strane pojedinih ličnosti i političkih stranaka. To su nacrti ustava Stojana Protića, dr Josipa Smodlake, Radivoja Novakovića, dr Ante Trumbića, Narodnog kluba, Jugoslovenskog kluba, Jugoslovenske muslimanske organizacije, Socijaldemokratske stranke, Saveza zemljoradnika, Republikanske stranke i Hrvatske republikanske seljačke stranke.⁷⁾

Savez zemljoradnika je podnio svoj prijedlog ustava Ustavotvornoj skupštini 14. februara 1921. godine. On se sastoji od 139 članova i podijeljen je na tri dijela: politički, privredni i zdravstveno-kulturni. Prijedlog se uglavnom zasniva na programu SZ i polazi od činjenice da u državi ima više od 80% seljaka te da, prema tome, i u ustavu toj činjenici treba posvetiti punu pažnju. Pošto se prijedlog ustava Saveza zemljoradnika u mnogo čemu razlikuje od ostalih prijedloga opširnije ćemo prikazati osnovnu koncepciju toga prijedloga.

U prvih šest članova (opšte odredbe) za naziv države predlaže se ime »Jugoslovenska Država Srba, Hrvata i Slovenaca«. Svi Jugoslovenski narodi se tretiraju kao »troimeni narod srpsko-hrvatsko-slovenački«. Na čelu države je kralj. Država kao politička zajednica počiva na načelu slobode i od tog načela moraju polaziti svi zakoni, kao privredna zajednica ona se temelji na zadružnom načelu kao jedinom načelu privredne pravičnosti, a kao kulturna zajednica — na načelu razvijanja prosvjete i kulture u svim slojevima stanovništva. Državni jezik je srpskohrvatski ili slovenački.⁸⁾

U prvom, političkom dijelu, koji ima sličnosti s ostalim nacrtima ustava govori se o pravima i dužnostima državljana, o kralju, o državnoj vlasti (ustavotvorna, zakonodavna, izvršna vlast — narodna vlada) i sudskoj vlasti. Međutim, u ovom dijelu, za razliku od ostalih nacrt, originalnost je u shvatanju uloge kralja, u instituciji narodne vlade čijeg bi predsjednika birala narodna skupština na dvije godine apsolutnom većinom, zatim u

5) »Selo«, glavni organ Saveza zemljoradnika, Beograd, br. 53 ođ 19. decembra 1920.

6) Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, sv. br. 4, str. 14—20.

7) Nedim Šarac, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920—1921. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 1968. godine, br. 4, str. 139—153.

8) Predlog ustava Zemljoradničke stranke, Beograd 1928, str. 3—4.

zahtjevu da se narodni poslanici biraju kao predstavnici zanimanja i klasa (profesionalni parlament), u tome da birači mogu u svako doba opozvati narodnog poslanika, kao i u tome da se ukine advokatski red i da pravni branioci budu državni službenici, a suđenje i zastupanje da bude besplatno.⁹⁾

Polazeći od shvatanja da se u ustavu, pored regulisanja političkih pitanja i političkih odnosa, treba da regulišu i ekonomski odnosi, Savez zemljoradnika je drugi dio svoga prijedloga »Privredna zajednica« posvetio privrednim pitanjima, a naročito agrarnom pitanju i dužnosti države da se stara o unapređivanju poljoprivredne proizvodnje i ekonomskom i kulturnom podizanju seljaka. U čl. 95 se kaže da je država dužna da se brine o tome da se svim građanima stvori podjednaka mogućnost da se spremne za privredne poslove kojima naginju i da razvijaju nesmetano svoju privrednu spremu i snagu, a u čl. 96 da država treba da se stara da svako može slobodno vršiti svoje privredne poslove i da se prinudi može pribjeći samo u izuzetnim slučajevima, kada to opšti interesi zahtijevaju. Dalje, (čl. 97) država je dužna da zaštiti interese radne snage. Sloboda ugovaranja u privrednim odnosima se priznaje kao načelo društvenog razvitka (čl. 98), a zenaštvo (lihvarstvo), kako novčano tako i robno, zabranjuje se (čl. 99). O privatnoj svojini se kaže da se ona priznaje u načelu, ali da je vlasnik dobra — pokretnog ili nepokretnog — samim tim što je vlasnik, dužan da ga ne upotrebljava na štetu cjeline. O pravu vlasništva na zemlju govori se u 102. članu: »Zemlja pripada onima koji je sami obrađuju. Svi dosadašnji oblici držanja zemlje koji su protivni ovom načelu ukidaju se ukoliko se zakonom ne odrede izuzeci. Nigde ne smeju postojati nikakvi kmetski, čivčijski, kolonatski ni njima slični odnosi. Za raskidanje takvih odnosa u korist onih koji su zemlju radili ne priznaju se naknade. Naknada se ne priznaje ni za posede: 1) koje je tuđinska vlast pretvorila iz feudalnih u ma kakve druge oblike, 2) koje je tuđinska vlast darovala pojedincima besplatno ili uz nisku prodajnu cenu, 3) koji su postali samovlasnim privajanjem države i opštinske zemlje. Zemljoradnici koji bi raskidanjem ovih odnosa ostali bez dovoljno zemlje daće se druga u zamenu. Zakonom će se odrediti na koji će se način pomoći onima koji su raskidanjem ovih odnosa ostali bez sredstava za život a nemoćni su za samostalan rad. Podela velikih poseda radi davanja zemlje potrebitim zemljoradnicima vrši se redom od najvećih ka sve manjim. Sa pravom svojine nad zemljom skopčana je i dužnost posednika da je razumno obrađuje i iskorišćuje. Od onih koji toj dužnosti ne budu odgovarali svojom krivicom zemlja će se oduzimati i davati potrebitima. Naslednici zemlje biće zakonom zaštićeni od lakoumlja, nemara i raspikućstva njihovih roditelja ili staralaca. Zakonom će se utvrditi i najmanja površina koja se ne može deliti među naslednike niti otuđiti. Isto tako zakonom će se onemogućiti i stvaranje novih velikih poseda preko utvrđene granice«. Zemljoradnički poslanički klub je i u pregovorima za ulazak u vladu i pri krajnjem odlučivanju da li će se glasati za nacrt ustava vladine većine ili ne — polazio od odredaba ovog člana i insistirao na njihovom usvajanju. U vezi s kolonizacijom se u 103. članu kaže da će se naseljavanje seljaka koji nemaju zemlje, ili je nemaju dovoljno, izvoditi pomoću naseljeničkih zadruga, a osim zemljom naseljenici moraju biti snabdjeveni i neophodnim sredstvima za uspješnu proizvodnju. Pri nase-

9) Isto, str. 4—32.

ljavanju prvenstvo treba da imaju siromašne porodice poginulih ratnika, ratnih i vojnih invalida i dobrovoljaca.

U skladu sa programom stranke u ovom dijelu prijedloga izuzetno mjesto se daje zemljoradničkom zadrugarstvu. Zakonom se ima štititi i potpomagati udruživanje pojedinaca radi zaštite ili unapređivanja proizvodnje, a u »svim slučajevima ovakvim udruženjima — zadrugama ili savezima njihovim — daje se pod jednakim uslovima prvenstvo pred svim kapitalističkim preduzećima« (čl. 106). Dalje, država je po čl. 107 obavezna: 1) davati redovno jemstvo nabavljačkim zadrugama ili njihovim savezima, 2) davati u toku 25 godina 5 od hiljade (5%) od ukupnog državnog budžeta glavnoj zadružnoj blagajni za kreditiranje zadruga i zadrugara, 3) podići svake godine najmanje 10 zadružnih žitnih magacina duž željezničkih pruga i vodenih puteva i dati ih zemljoradničkim zadrugama, odnosno njihovim savezima pod zakup koja će obuhvatiti samo srazmjernu amortizaciju i 4) davati savezima zadruga (zemljoradničkih, radničkih i zanatskih) svake godine najmanje 1 od hiljade (1%) od ukupnog državnog budžeta za kulturne ciljeve zadrugarstva. Jedan zadružni zakon ima važiti za cijelu zemlju. Zakon se ima donijeti u sporazumu s glavnim zadružnim savezom. Predlaže se da država svake godine odvoji najmanje 1% od ukupnih prihoda za ublažavanje i otklanjanje posljedica koje nastanu usljed povrede radne snage, požara, pomora stoke, grada i drugih vremenskih nepogoda, a zatim da se sredstvima ovog fonda redovno vrši regulisanje rijeka i isušivanje močvara (čl. 108). Po čl. 114 na izvoz zemljoradničkih proizvoda ne može se uvesti nikakav porez ni carina. Ovo isto vrijedi i za unutrašnji promet zemljoradničkih proizvoda.

Od značaja je još istaći iz ovog dijela prijedloga ustava čl. 110, u kome se kaže da je obavezno učešće radnika u dobiti preduzeća u kojima rade i da visinu učešća treba da odredi zakon, kao i čl. 111, u kome se kaže: »Dužnost je države kontrolisati veliki kapital i sprečavati njegove zloupotrebe. Zemljoradnici i radnici imaju prema zakonu pravo da preko svojih organizacija kontrolišu preduzeća kojima daju sirovine ili radnu snagu.«¹⁰⁾

Treći dio prijedloga ustava posvećen je zdravstvu, prosvjeti i kulturi. Država je dužna da se brine o čuvanju narodnog zdravlja, a liječenje, njega bolesnika i lijekovi su besplatni. Društva koja rade na čuvanju i jačanju narodnog zdravlja i vaspitanju podmlatka — moraju dobijati stalnu državnu pomoć. Higijena je obavezan predmet u svim državnim školama. Brak stoji pod zaštitom države i ona vodi računa o tome kako roditelji obavljaju svoje roditeljske dužnosti. Briga o invalidima i ratnoj siročadi ima da bude opštenarodna.¹¹⁾ Najvažnije odredbe u članovima koji se odnose na školstvo su sljedeće: Nastava je javna, slobodna i besplatna. U cijeloj zemlji nastava počiva na jednoj i istoj osnovi. Škole ne smiju biti usredsređene samo u gradovima već rasporedene po cijeloj zemlji prema potrebama stanovništva, i seoskog i gradskog, i prema prirodi samih škola. Osnovna nastava je obavezna za sve, bez razlike pola. Svake godine treba da se u budžetu predvide sredstva za suzbijanje nepismenosti u narodu, pored rashoda određenih za redovnu nastavu, i to dokle god potreba bude to

10) Isto, str. 32—36.

11) Isto, str. 38—39.

zahtijevala. Služba u vojsci, u stalnom kadru, ima biti u isto vrijeme viša škola za narodno obrazovanje. Dopuštaju se privatne škole, osim osnovnih, prema odredbama zakona.¹²⁾ U 134. članu se kaže da je država dužna da se brine o čuvanju istorijskih spomenika, umjetničkih predmeta i prirodnih znamenitosti.

Posljednji članovi prijedloga ustava Saveza zemljoradnika odnose se na religiju. Pored odredbe da je sloboda vjere i savjesti zagarantovana i da su sve vjeroispovijesti pred zakonom ravnopravne, važno je spomenuti 138. član, u kome se kaže da vjerske organizacije i njihovi članovi ne smiju upotrebljavati svoju duhovnu vlast u političke svrhe i član 139, po kome sveštenike svih dopuštenih vjerskih organizacija plaća država, a svi dosadašnji načini njihova plaćanja se ukidaju.¹³⁾

U izradi prijedloga ustava Savez zemljoradnika je polazio od svoga programa i od činjenice da je tada više od 80% stanovništva činilo seljaštvo i da o interesima toga stanovništva treba voditi računa kada se donosi ustav za jednu seljačku zemlju. Pošto je Zemljoradnički poslanički klub činio manjinu u Ustavotvornoj skupštini, on i nije mogao računati da će njegov nacrt ustava biti primljen, ali je svim silama nastojao da u vladin nacrt ustava uđe što više odredaba kojima će se zaštititi interesi seljaštva, u čemu će samo djelimično uspjeti.

Interesantno je navesti primjedbe regenta Aleksandra na prijedlog ustava Saveza zemljoradnika, date u razgovoru sa Jovanom M. Jovanovićem — Pižonom, koje je ovaj naknadno po sjećanju zabilježio. Pižonova kratka zabilješka o ovim razgovorima napisana je na kraju Prijedloga ustava Zemljoradničke stranke, koji je u vidu knjižice štampan 1928. godine. Iako uz zabilješku nije stavljen datum, po svemu sudeći, ona je napisana nakon ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. Pošto je od ličnih protivnika optuživan kao dvorski čovjek, Pižon je želio da u ovoj zabilješci iznese i kakav je bio odnos kralja prema njemu lično. Zbog značaja zabilješke navodimo je u cijelosti: »Zbog ovoga predloga Ustava Savez Z. je došao u sukob sa Regentom. On je bio ljut što su predlagači uneli u Ustav čl. 29, 31, 32, 34, 37, 43, 44, 61, 63, ceo Odeljak V Izvršna vlast čl. 61—86 (zaključno).

Prvi razgovor sa Regentom na večeri u Oficirskom Domu, — večera posle izglasanoga Ustava Vidovdanskoga datoje od strane Regenta. U kratkom razgovoru — smisao ovaj: »vi ste mi oduzeli sva prava jednoga suverena, ja nisam onda drugo nego figura-automat... — Visoč., vi ćete biti vladalac po ugledu na Englesku, nećete ulaziti u partisko-politički metež...« — Dobro, dobro, razgovaraćemo... — Stojim na raspoloženju vašem... Od ovoga časa su mi Avramović M. (Mihailo — pr. M. G.) i drugovi privezali »dvorski čovek«, a Dvor opet »zemljoradnici-boljševici. Princeza Jelena (Aleksandrova sestra — pr. M. G.) mi je to u oči rekla u Dvoru na večeri, na Terazijama. Onda kad nije bilo reči da njena deca uđu u kombinaciju za naslednike prestola prezumtivne.

Drugi, treći razgovor, i četvrti do 1924. dugo i naširoko o vladarevim prerogativama. Najviše ga je ljutilo: a) Narodna vlada, b) Princ Pavle kao prezumtivni naslednik, narodna široka prava, a sužena vladaočeva. Poslednji razgovor je završen pretresanjem svakoga paragrafa — iz ovoga usta-

12) Isto, str. 39—40.

13) Isto, str. 40—41.

va. Poslednje reči, završetak: »vi nemate vere u mene, vi više verujete narodu — prevarićete se« — »Narod je večit a ljudi su prolazni, narod je kao suverena teži od jednog suverena — čoveka, ali bolje sa njim, voditi ga, nego da vodi on...«

Deset godina docnije kralj A. nije zaboravio »ovu uvredu« ustava Saveza zemljoradnika. Nekolicini ljudi je govorio »uzeše mi sva suverena prava zemljoradnici«. Poslednji kojemu je govorio, ponovio ovo isto, bio je Dr Danilo Dimović, advokat iz Zagreba.«¹⁴⁾

Zanimljivo je mišljenje Jovana Cvijića o prijedlogu ustava Saveza zemljoradnika. Svoje primjedbe na prijedlog ustava SZ Cvijić je iznio u pismu Pižonu od 5. marta 1921. godine iz Slanog kod Dubrovnika. Između ostalog, u pismu se o prijedlogu kaže: »Ovo je ne samo zdrava osnova, već ste umeli svoju osnovnu koncepciju o državi dobro sprovesti i u detaljima. Politički deo — u mnogome zajednički sa ostalim nacrtima ustava — vrlo je dobar i originalan u shvatanju uloge vladaoca i načina na koji se određuje predsednik narodne vlade. Ali su mi se naročito dopali odeljci o sudskoj vlasti (kao: Pravni branioci su državni organi; suđenje i zastupanje je besplatno) i o privrednoj zajednici, gde ste usvojili dosta stvari iz razumnog socijalizma. Možda bih ja u tom pravcu i malo dalje otišao. Nisam jedino potpuno zadovoljan sa odeljkom kulturna zajednica, jer je ostao u mnogo-me... (dalje nečitko). Ipak i u njemu ima vrlo dobrih stvari (kao: 'u celoj zemlji nastava počiva na jednoj i istoj osnovi')«.¹⁵⁾

Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od početka zasjedanja 12. decembra 1920. postaje centar političkog života, a skupštinska sala — mjesto odakle se očekivalo rješavanje najvažnijih pitanja novostvorene države. Skupština koja je trebalo da donese ustav bila je sastavljena od 16 političkih stranaka i grupa. Sve ove stranke su uglavnom imale jasna gledišta u pogledu pitanja unutrašnjeg uređenja države, to jest da li su za centralizam ili federalizam. Najveće stranke: Demokratska i Radikalna insistirale su na tome da se državi da monarhijski oblik s parlamentarnim sistemom uprave i centralizmom u administraciji. Po njima, sve državne institucije treba da rade na učvršćenju narodnog i državnog jedinstva i izjednačavanju narodne psihe kako bi se izbrisale istorijske granice i tradicije i pokrajinski mentaliteti. Na drugoj strani su Narodni klub, Jugoslovenski klub i JMO zahtijevali široke autonomije za pojedine pokrajine. Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je donijela odluku da ne učestvuje u radu Ustavotvorne skupštine, u to vrijeme je zahtijevala federativno uređenje, pa čak i takvo uređenje koje bi bilo slično konfederativnom uređenju države. Prema tome, od prvog dana rada Ustavotvorne skupštine vodiće se oštra borba između pristalica centralizma i unitarizma, na jednoj strani, i pristalica federalizma, na drugoj. Dalje, u Ustavotvornoj skupštini su predstavljene i opozicione stranke (Savez zemljoradnika, socijaldemokrati i republikanci), koje su u svojim programima i u svojim prijedlozima ustava više insistirale na rješavanju društvenih i privrednih problema. U nacrtu ustava vladinih stranaka (Radikalne i Demokratske) nisu unesene socijalne i ekonomske odredbe. U njemu je sva pažnja poklonjena

14) Arhiv Jugoslavije, Fond Jovana M. Jovanovića-Pižona, kutija 32, listovi 239—240.

15) AJ, Pižonov fond, kutija 34, listovi 352—353.

političko-pravnom i administrativnom uređenju zemlje, a rješavanje privrednih problema je prepušteno slobodnoj privatnoj inicijativi. Da bi se omogućilo donošenje centralističkog ustava, za Radikalnu i Demokratsku stranku je bilo najvažnije da se parališe uticaj HRSS i KPJ u Ustavotvornoj skupštini. One su to djelomično i učinile već na početku rada — donošenjem Poslovnika za rad Ustavotvorne skupštine koji je sadržavao odredbu o obaveznom polaganju zakletve poslanika kralju, čime se prejudiciralo monarhističko uređenje države, kao i odredbu prema kojoj će se ustav donijeti običnom, prostom većinom a ne kvalifikovanom, dvotrećinskom većinom.¹⁶⁾

Prva vlada Nikole Pašića, obrazovana 1. januara 1921, nakon ostavke druge Vesnićeva vlade 23. decembra 1920, imala je da obezbijedi donošenje ustava. Ova vlada je bila sastavljena samo od predstavnika radikala i demokrata, s tim što je ostavljeno nekoliko upražnjenih portfelja koji su se imali popuniti predstavnicima manjih stranaka pomoću kojih će se obezbijediti natpolovična većina poslanika u Ustavotvornoj skupštini za donošenje vladinog centralističkog ustava.¹⁷⁾ Zbog toga će Pašić od početka rada Ustavotvorne skupštine voditi razgovore s predstavnicima pojedinih stranaka, pokušavajući da ih privoli da uđu u vladu i obećaju da će glasati za ustav.

Odmah nakon obavljenih izbora za Ustavotvornu skupštinu, prije nego što je Vesnićeva vlada podnijela ostavku, počeli su pregovori radikala i demokrata s predstavnicima Saveza zemljoradnika oko njihovog ulaska u vladu i podrške vladinom prijedlogu ustava. Savez zemljoradnika je bio privlačan za vladine stranke zbog toga što se on u osnovi slagao s načinom unutrašnjeg uređenja države kakav su one zahtijevale. Naročito je Demokratska stranka insistirala na tome da se ostvari sporazum sa Savezom zemljoradnika. Radi ostvarenja ove kombinacije regent Aleksandar je pozvao na razgovor predsjednika Zemljoradničkog poslaničkog kluba (dalje ZPK) Vojislava Lazića 17. decembra 1920. Po odluci Kluba, predsjednik je otišao na razgovor. Na regentovo pitanje kakav je stav SZ u pitanju jedinstva države, Lazić je odgovorio da SZ želi potpuno ujedinjenje s jednim parlamentom i jednim zakonodavstvom za čitavu zemlju. Regent je tražio da mu se izlože osnovne stvari iz programa SZ i kojoj je stranci SZ sličan po svom programu, te šta je seljake rukovodilo da osnuju svoju čisto seljačku stranku. Zatim je tražio da mu se odgovori da li bi SZ uzeo učešća u jednoj novoj vladi. Lazić je odgovorio da o tome samo Klub može donijeti odluku. Regent je na kraju razgovora istakao da je njemu povjereno od Krune da prikupi sve elemente za sastav nove vlade i da on u tom smislu treba da zna: želi li SZ da uđe u vladu, a ako ne, da je onda potrebno da jasno iznese svoj stav o jedinstvu zemlje, o monarhiji i samoupravama. Istoga dana poslije podne Lazić je obavijestio Pašića da ZPK ne želi u vladu, a da je za puno jedinstvo, monarhiju i potpunu i široku samoupravnu ničim ograničenu.¹⁸⁾

Krajem decembra 1920. Pašić je pozvao predsjednika ZPK Lazića i zamolio ga da mu dostavi mišljenje SZ o ulasku u vladu i uslove koje po-

16) Dr Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, str. 204.

17) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 2, str. 2—7.

18) »Selo«, br. 54 od 26. decembra 1920.

stavlja za svoje učešće u vladi. Nakon konsultovanja sa Klubom i Glavnim izvršnim odborom, Lazić je Pašiću predao napisane zahtjeve. U njima se kaže da bi SZ pomogao svaku vladu koja bi pristala da se u ustav unesu ova načela iz programa i prijedloga ustava SZ:

1. Da se izbori za narodno predstavništvo vrše po zanimanjima.
2. Da birači imaju pravo opozvati svoje poslanike.
3. Da ministri odgovaraju pred redovnim sudovima za svoj rad.
4. Da se obezbijedi sigurniji položaj činovnika, ali da činovnici odgovaraju, kako za protizakonito vršenje, tako i za nevršenje službe po zakonu, i to kako po tužbi zainteresovanog tako i svakog drugog građanina.
5. Da suđenje bude besplatno i da se svugdje, gdje god je moguće, uvedu sudovi dobrih ljudi.
6. Da se odbrana smatra kao javna funkcija i da bude besplatna.
7. Da se ukinu vojni i duhovni sudovi.
8. Da se policija stavi pod nadležnost samoupravnih tijela.
9. Da se služba u vojsci reformiše tako da ona bude više narodna škola, gdje će biti obavezna ne samo vojnička obuka već i moralno zdravstvena, kao i da se rok službe skрати na najmanju potrebnu mjeru.
10. Da se narodno zdravlje smatra kao najveći kapital narodni, te prema tome da ljekarska i babička služba, operacije, njega i lijekovi budu besplatni.
11. Da se cjelokupna nastava tako preuredi da svako zanimanje dobije besplatno potrebno opšte i stručno obrazovanje.
12. Da se vjera smatra kao privatna stvar.
13. Da se ukinu sve privilegije grada na račun sela.
14. Da se agrarna reforma izvede u duhu programa Saveza zemljoradnika.
15. Da se zadrugarstvo smatra kao opštekorisna ustanova pa prema tome i obavezna.
16. Da se zemljoradnja smatra kao najvažnija grana narodne privrede i svim sredstvima pomaže.
17. Da se saobraćaj razvija prema potrebi najvažnijih privrednih grana i prema potrebi sela.
18. Da se briga o invalidima i ratnoj siročadi smatra kao opštenarodna briga.
19. Da se provede načelo progresivnog oporezivanja.
20. Da se prizna pravo socijalizovanja svih onih preduzeća koja su sazrela za to.¹⁹⁾

Lazić je sljedeći sastanak sa Pašićem imao 11. januara 1921. Pašić je na tom sastanku, sada kao predsjednik vlade obrazovane 1. januara 1921, izjavio da je vlada nepotpuna, jer je sačinjavaju samo radikalni i demokrati, i da je nekoliko ministarskih mjesta ostalo nepopunjeno. Želio bi da u vladi budu zastupljene i ostale političke stranke, naročito zemljoradnici. Ako bi Zemljoradnička stranka dala svoj pristanak, dalo bi joj se jedno mini-

19) »Selo«, br. 58 od 15. januara 1921.

starsko mjesto. Pored zemljoradnika želio bi da u vladi budu zastupljene: JMO, Jugoslovenski i Narodni klub. Svi sa po jednim portfeljom. Dalje je izjavio da su prije božićnih praznika vođeni pregovori sa JMO i da je tad bio postignut sporazum. Pošto se poslanici JMO još nisu vratili u Beograd, njihovo sadašnje držanje nije poznato. U prvim pregovorima JMO su obećana dva ministarska mjesta, ali kako se sada misli na širu koaliciju, daće im se samo jedno. Pašić je dalje rekao da je zadatak njegove vlade da donese ustav, zakon o izboru narodnih poslanika, zakon o administrativnoj podjeli zemlje i, ako se bude imalo vremena, zakon o agrarnoj reformi. Na pitanje kakav je stav vladinih stranaka o 20 tačaka, koje je ZPK postavio kao svoj zahtjev i koje bi trebalo da se unesu u ustav, Pašić je odgovorio da ih je pročitao i da je njegovo mišljenje da se one ne mogu ostvariti, tj. unijeti u ustav. On predlaže da se agrarno pitanje u BiH riješi tako što bi kmetovi postali potpuno slobodni, bez plaćanja ikakve naknade. Ukoliko bi bilo takvih kmetova i seljaka koji nemaju dovoljno zemlje, da im se dade zemlja od begluka i velikih posjeda po zakonu o eksproprijaciji, a plaćanje te zemlje da padne na teret države. Ako se takva zemlja ne bi našla, a bude više porodica bez zemlje, da se onda te porodice nasele u Makedoniji i na Kosovu. Što se tiče ostale pomoći seljaku, može se omogućiti davanje jeftinog kredita preko Uprave fondova ili naročitih zavoda. Mogu se ustanoviti i produžne škole u selima, gdje bi se predavalo o poljoprivredi i higijeni. Ovo bi bili ustupci koje vlada nudi SZ. O 20 tačaka SZ Pašić nije govorio u svom klubu, pa ni sa demokratima, jer smatra da se veći dio njih ne može ostvariti i da ni jedna stranka do sada nije mogla na svom početku ostvariti svoj program, pa to neće moći ni zemljoradnici. Na kraju razgovora Pašić je izjavio da zemljoradnici treba da uđu u vladu kako bi se na taj način osigurala vladina većina za donošenje ustava, a ulaskom zemljoradnika u vladu i ostale političke stranke i grupe odustale bi od svojih pretjeranih zahtjeva.²⁰⁾

Tri dana kasnije, 14. januara 1921, održan je ponovo sastanak na Pašićev zahtjev. Sastanku su od zemljoradnika prisustvovali Vojislav Lazić i Ivan Pucelj, a od radikala i demokrata Pašić i Davidović. Na početku sastanka Pašić je izjavio da je parlamentarna situacija neobično teška, zbog toga što u vladi nisu zastupljene sve stranke ili bar većina. Današnja radikalsko-demokratska vlada ne predstavlja većinu, i da bi se ustav mogao donijeti, treba da se vlada pojača. Navodi da donošenje ustava ometaju komunisti, HRSS, Korošćev Jugoslovenski klub i Narodni klub — nepolaganjem zakletve i svojim odsustvom od rada, a JMO takođe pravi smetnje pretjeranim zahtjevima. Smatra da Savez zemljoradnika treba da uđe u vladu, nudi jedno ministarsko mjesto i navodi da će ulazak zemljoradnika primorati i ostale na popuštanje. Zatim predočava da će ako zemljoradnici ne uđu u vladu, današnja vlada biti prinuđena da dâ ostavku, a onda ni druge grupe neće imati većinu za sastav vlade, pa će prema tome sve grupe podjednako snositi odgovornost pred narodom za nedonošenje ustava. Na tome na čemu je insistirao Pašić insistirao je i Davidović. Zatim su Lazić i Pucelj izjavili da je Savez zemljoradnika i stvoren zbog nezadovoljstva radom Radikalne i Demokratske stranke, koje sada čine vladu, koje su radile na štetu seljaka, bogateći buržoaziju, od osnivanja države pa do danas. Takav rad

20) »Selo«, br. 59 od 18. januara 1921.

je natjerao seljake da osnuju svoju klasnu političku stranku i ova stranka SZ ima zadatak i želju da kroz ustav sprovede svoja načela i ustavom zaštiti interese seljaka i spriječi dosadašnji rad varoških stranaka, koji je bio štetan za seosko stanovništvo. Na zahtjev Lazića i Pucelja da Pašić i Davidović iznesu svoja mišljenja o zahtjevima SZ iznesenim u 20 tačaka, koje bi trebalo unijeti u ustav, Pašić je prvi iznio svoj stav. On je izjavio isto što i prije 3 dana, navodeći ponovo da nijedna stranka nije mogla odmah ostvariti svoj program, te savjetuje zemljoradnicima da se zadovolje onim što im se nudi i što im se sada može dati.

Davidović je na samom sastanku pročitao svih 20 tačaka i izjavio da se one mogu usvojiti, izuzev dvije-tri. Naročito ne pristaje na izbor poslanika u parlament po zanimanjima i na zahtjev za vezani mandat. Izbori po zanimanjima, izjavio je Davidović, za današnje vrijeme nisu zgodni, a to se može zamijeniti jednim stručnim odborom koji bi davao savjete vladi i Skupštini prilikom donošenja zakona. U taj odbor bi moglo ući 100 do 150 ljudi. Misli da je i vezani mandat nezgodan, jer bi poslanici imali mnogo neprijatnosti od strane političkih protivnika. Predložio je Pašiću da bi o zahtjevima zemljoradnika trebalo razmisliti i da on smatra, iako o tome u svom klubu nije još ništa govorio, da se svi zahtjevi — sa malim izmjenama i dopunama — mogu usvojiti, izuzev dvije prednje tačke. Razgovor je prekinut bez ikakvih zaključaka, pošto je ovaj sastanak bio samo informativan. Oba šefa su pri rastanku naglasila da će o zahtjevima zemljoradnika govoriti u svojim klubovima i izrazili su želju da se razgovori između vlade i SZ produže.²¹⁾

Pregovori Pašićeve vlade s pojedinim opozicionim strankama trajaće sve do marta 1921. godine. Pošto vlada, u pogledu unutrašnjeg državnog uređenja, nije htjela da odstupa od centralizma, u obzir za pregovore nisu mogli doći ni Narodni ni Jugoslovenski klub, jer su u svojim prijedlozima ustava tražili autonomističko i federativno uređenje države. Isto tako vlada nije željela da pregovara ni s komunistima, socijaldemokratima i republikancima, zbog dijametralno različitih stavova vlade i ovih stranaka u najvažnijim pitanjima. Ranije smo rekli da je Radićeva HRSS sa svojih 50 poslanika, odmah nakon izbora, donijela odluku da bojkotuje rad Ustavotvorne skupštine. Prema tome, Pašićeva vlada je mogla da pregovara samo sa Savezom zemljoradnika, Slovenačkom kmetijskom strankom, JMO i Nacionalnom tursko-albanskom organizacijom (Džemijetom). Već u prvim kontaktima sa Zemljoradničkim poslaničkim klubom i Poslaničkim klubom JMO vlada je uvidjela da će veoma teško pridobiti za saradnju oba kluba. Pridobijanje jednog kluba isključivalo je pridobijanje i zadovoljenje drugog. U pregovorima vlade sa SZ i JMO najteži problem je bilo bosansko agrarno pitanje. Zemljoradnici su zahtijevali da se ne daje odšteta bivšim feudalcima za oduzetu kmetску zemlju i da se sve beglučke zemlje oduzmu i daju u puno vlasništvo onima koji tu zemlju obrađuju, a JMO je tražila punu odštetu za kmetскую zemlju i izuzimanje beglučke zemlje od agrarne reforme. Iako je zahtjevima zemljoradnika bilo lakše udovoljiti, Pašić je više insistirao na pridobijanju JMO. Njemu je bilo mnogo stalo do toga da za ustav pridobije predstavnike Muslimana iz BiH, slovenačke kmetijce i Džemijet kako bi se ublažili opravdani prigovori da je ustav srpski, pošto

21) Isto.

za njega neće glasati ogromna većina hrvatskih i slovenačkih poslanika. Vlada će uspjeti tek u martu 1921. da za saradnju na donošenju ustava priboruje Samostojnu kmetijsku stranku iz Slovenije, koja je parlamentarno-klupski povezana sa SZ, i JMO, kao i da izazove izvjesna neslaganja u SZ u pitanju ulaska u vladu i glasanja za ustav.

U načelnoj debati o vladinom prijedlogu ustava, koja je vođena u Ustavnom odboru od 1. do 16. februara 1921, predstavnik SZ Mihailo Avramović je zahtijevao da se u ustav unesu i socijalne i ekonomske odredbe. U svom govoru održanom u Ustavnom odboru 7. februara 1921. Avramović je rekao: »Današnji ustav ne može biti samo akt o političkoj organizaciji države, već o ukupnoj njenoj organizaciji, pošto ni današnja država nije samo organizacija političkog već ukupnoga života narodnoga.« On je, dalje, govorio da je vrijeme ekonomskog liberalizma prošlo, vrijeme kada su bile primarne političke slobode, i da je došlo vrijeme teških socijalnih i klasnih borbi kada političke garancije nisu ono što je bitno u životu pojedinaca i društvenih grupa. Dalje je izjavio da bi se vladin prijedlog ustava, što se tiče političke strane, mogao uzeti kao osnova za diskusiju, ali da ga treba dopuniti socijalnim i ekonomskim odredbama.²²⁾ Zahtjev predstavnika SZ da se ustavom regulišu i društveno ekonomski odnosi podržao opozicija u Ustavnom odboru, a naročito predstavnici socijadlemokrata, republikanaca i komunista.²³⁾ Vladine stranke, Radikalna i Demokratska, uvažiće zahtjev zemljoradnika i ostalih opozicionih stranaka i u ustav će se, po uzoru na njemački i čehoslovački, unijeti čitav jedan odjeljak (treći) pod nazivom: Socijalne i ekonomske odredbe, u kome će se pored ostalih regulisati i agrarno pitanje.²⁴⁾ Ovom izmjenom vlada se nadala da će obavezati poslanike SZ da glasaju za ustav. Tako će se član 12 u vladinom prijedlogu ustava, u kome je samo stajalo da je svojina zajemčena, da se sadržina, obim i ograničenje privatne svojine određuje zakonom i da se ukidaju feudalni odnosi, proširiti u čitav jedan odjeljak sa 23. člana.²⁵⁾ Vlada nije imala namjeru da u ustav unosi naročite odredbe socijalnog i privrednog karaktera. Međutim, ona je pred snažnim argumentima opozicije popustila. U želji da pokaže dobru volju za saradnju sa opozicionim strankama, riješena na kompromise, vlada će usvojiti izvjesne odredbe u čije ostvarenje ni sama nije vjerovala. To se najbolje vidi na primjeru privrednog savjeta. Sve novine koje je opozicija uspjela da unese u ustav vlada je prihvatila kao odraz novog vremena, a ne kao nešto što je neophodno da se odmah riješi. Usvajajući socijalno-ekonomske odredbe, vlada nije učinila nikakvu stvarnu koncesiju ljevičarskim strankama. Ostvarujući samo djelomično njihov program, ona je u stvari dopunjavala svoj i pred svojim pristalicama se predstavljala kako shvata i prihvata duh novog vremena.

Zahtjev za uvođenje profesionalnog parlamenta iznio je Mihailo Avramović u Ustavnom odboru 28. februara 1921. On je u svom govoru istakao da današnji politički parlament ne može rješavati veoma složena privredna pitanja, jer su u njemu uglavnom zastupljeni predstavnici jedne klase. Kad

22) Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, str. 20—22.

23) Isto, str. 17—19, 31—43, 45—48, 51—52, 140—145.

24) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 7, str. 6—9.

25) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 3, str. 3.

su u pitanju ekonomski sukobi i ekonomska pitanja, neophodno je za njihovo rješavanje potražiti saradnju predstavnika svih klasa i zanimanja. U skladu s programom svoje stranke, on je zatražio da svaka klasa i svako zanimanje bira svoje predstavnike u narodnu skupštinu zavisno od brojnosti i značaja pojedinih zanimanja. Odgovarajući na primjedbe protivnika koji su isticali da bi predstavništvo klasa i grupa još više razvilo i pooštrilo borbu klasa, Avramović je rekao: »Ja smatram da pošto klasna borba postoji, pošto se ona ne može izbjeći, da imamo da potražimo samo oblike kroz koje će ta borba da bude plodna, korisna, a ne štetna (...). Ako se da prilika svima zanimanjima da dodu potpuno do svoga profesionalnog interesnog izražaja onda prestaje samim tim povod za surovu klasnu borbu. (...) Prema tome ne gledamo mi na klasnu borbu onako, kao što čusmo pre nekoliko dana neku gospodu ovde, kao na nekoga bauka, od koga treba bežati, što treba kao kugu proterivati iz našeg društva nego na protiv u klasnoj borbi, u profesionalnoj borbi vidimo jedan veliki podstrek za progres našeg društva, samo što mi tražimo da se ta borba organizuje, da se disciplinuje, a ona se u organizovanoj grupi, samim tim što je vodi organizovana grupa, ona se ublažuje, ona se disciplinuje, ona postaje plodna i korisna.«²⁶⁾ Odbacujući načelno ideju profesionalnog parlamenta, vlada nije željela prihvatiti nikakav prijedlog koji bi bio u suprotnosti s političkim parlamentom. Međutim, vlada je pristala da prihvati jednu instituciju, ali koja ne bi prisvajala prava političkog parlamenta, nego koja bi svojim savjetodavnim radom ubrzala donošenje zakona u parlamentu. Tako je vlada pristala da se u ustav u čl. 44 unese ova odredba: »Za izradu socijalnog i privrednog zakonodavstva ustanovljava se Privredni Savet. Bliže odredbe o sastavu i nadležnosti njegovoj odrediće se zakonom.«²⁷⁾

Vlada je nastojala da do početka diskusije o vladinom prijedlogu ustava u Ustavotvornoj skupštini obezbijedi potrebnu natpolovičnu većinu od ukupnog broja poslanika za donošenje ustava. Zbog toga je vlada u prvoj polovini marta 1921. ubrzano vodila pregovore sa JMO i Samostojnom kmetijskom strankom sa željom da ih privoli na saradnju oko donošenja ustava. Nakon dužih pregovora i obostranog popuštanja, sporazum između vlade i JMO je postignut 15. marta 1921. godine. Prema zvaničnom saopštenju »Pravde«, lista JMO vlada Nikole Pašića se obavezala da će u svoj prijedlog ustava unijeti one odredbe iz nacрта ustava JMO koje se tiču zaštite i ravnopravnosti vjera, osiguranja vjersko-prosvjetne autonomije, šerijatskih sudova i izbornog sistema koji će štititi manjine, kao i odredbu prema kojoj će se poštovati istorijske granice BiH, odnosno da će BiH ostati teritorijalno kompaktna. Kmetijsko pitanje će se potpuno likvidirati plaćanjem naknade za kmetijska selišta u ukupnom iznosu od 255 miliona dinara. Isplata će se vršiti pola u gotovom novcu, a pola u državnim obveznicama. Manjim i oskudnijim posjednicima će se sva suma isplatiti u novcu. Kao baza za isplatu poslužiće posljednja katastarska procjena. Naseljeni begluci će se dvostruko platiti u odnosu na kmetijska selišta i u tu svrhu će vlada odobriti 50 miliona dinara. Beglučkim zemljama »hodalicama« sopstvenici će moći slobodno raspolagati. Beglučke zemlje koje su bespravno uzurpirane od strane

26) Sten. bel. Ustavnog odbora, knj. II, str. 139—141.

27) Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1921, Sarajevo 1922, Vidovdanski ustav, str. 150; dr Savo Mojić, *Privredni parlament*, Beograd 1929, str. 90—110.

težaka vратиће се посједницима. Vlada се, даље, obavezala da će pomoći Vaukufsko-mearifsku upravu da sanira svoje finansije i da će narediti da se vrati olovo sa džamija koje se nalazi kod vojnih vlasti, a koje su austrougarske vlasti uzela za vojne potrebe u toku rata. Pošto nije bilo vremena da se ovo olovo transportuje i preradi, ono je ostalo u vojnim skladištima. Ukoliko ovog olova ne bi bilo dovoljno, domiriće se iz rudnika. Pomoć države invalidima i ratnoj siročadi izjednačiće se u čitavoj državi. Prema postignutom sporazumu, JMO će dobiti nekoliko važnijih mjesta u Zemaljskoj vladi BiH i dva ministarska mjesta u centralnoj vladi u Beogradu. Poslanički klub JMO je odmah odredio svoje predstavnike u vladi: dr Mehmeda Spahu — da preuzme jedan privredni resor i dr Hamdiju Karamehmedovića — za ministra narodnog zdravlja.²⁸⁾

Vlada Nikole Pašića se odlučila na ovaj sporazum iz više razloga. Prvi i najvažniji je politička nužda i potreba. Naime, trebalo je obezbijediti glaseve za donošenje ustava. Ranije smo rekli da vlada nije imala velikog izbora među strankama za pregovore ukoliko je željela da ostane vjerna principu centralističkog uređenja države. Demokratska stranka je više željela saradnju sa Savezom zemljoradnika nego sa JMO, jer je SZ glasao za Poslovnik i omogućio vladi da prisili opoziciju na polaganje zakletve kralju i na pristanak da se ustav donese samo natpolovičnom većinom. Zahtjeve SZ je bilo lakše i bezbolnije ostvariti nego zahtjeve JMO. Međutim, sporazum sa JMO pružao je vladi veće političke koristi. Pridobijanjem SZ povećala bi se samo srpska većina, a pridobijanje JMO je značilo razbijanje anticentralističkog fronta prema Beogradu. Vladajuća srpska buržoazija je smatrala da će pridobijanjem političkih predstavnika Muslimana u BiH obezbijediti i dominantan ekonomsko-politički uticaj u BiH. Vođstvo JMO je u pregovorima znalo da iskoristi veoma težak položaj vlade. Stiće se utisak da je vlada bila spremna i na veće ustupke, samo da bi obezbijedila donošenje ustava. Vlada je u prvoj polovini marta 1921, preko Demokratske stranke, uspjela da pridobije za saradnju Samostojnu kmetijsku stranku iz Slovenije i nekoliko poslanika SZ iz BiH i Srbije, i da na taj način izazove rascjep u Zemljoradničkom poslaničkom klubu. Slovenački kmetijci su pristali na saradnju sa vladom da bi riješili neka praktična pitanja i dobili jedno ministarsko mjesto u centralnoj vladi i nekoliko mjesta u Pokrajinskoj vladi u Ljubljani.²⁹⁾

Na sporazum vlade sa JMO oštro je reagovao Savez zemljoradnika. Ovaj sporazum je najviše pogodio SZ i on će isključivo uticati na dalje ponašanje ZPK u Ustavotvornoj skupštini. Njime je izigran SZ, i svi dalji pokušaji vlade da dođe do sporazuma sa SZ bili su osuđeni na neuspjeh. Od početka rada Ustavotvorne skupštine Poslanički klub se izjasnio da želi da iskreno saraduje na donošenju ustava i da će u tom pogledu predstavljati radnu i konstruktivnu, a ne nikako nepomirljivu opoziciju. Međutim, kada se u javnosti saznalo da je vlada spremna da udovolji zahtjevima JMO, Mihailo Avramović je u Ustavnom odboru. 7. marta 1921. u vezi s agrarnom refor-

28) »Pravda«, glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije, Sarajevo, br. 30, od 17. marta 1921.

29) Branislav Gligorićević, sp. djelo, str. 211—212; Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u BiH* (1918—1921), Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1970, br. 6, str. 100—102.

mom izjavio: »Mi smo voljni za sporazum i to pravičan i pravedan; ali nika-ko nismo voljni da se to pitanje lomi preko koljena, da se lomi iza naših leđa i da se lomi bez sporazuma. Tu ćete naći kod nas nepomirljivu opozi-ciju. Do sada mi to nismo bili. Od vas, gospodo, iz većine zavisi, kako ćemo se mi dalje opredeliti. Mi ne želimo da budemo opozicija, mi želimo da bude-mo korisni saradnici na ovom velikom narodnom poslu.«³⁰⁾ Početkom mar-ta 1921. Zemlji-radnički poslanički klub je prekinuo pregovore sa vladom. U tom smislu je ZPK donio i posebnu odluku koja je objavljena u listu »Selo« od 8. marta 1921. U toj odluci se kaže da ZPK obustavlja dalje pregovore i razgovore s vladom i njenim predstavnicima — sve dok se ne vidi držanje vlade u Ustavnom odboru prema zahtjevima SZ, a naročito prema njegovim minimalnim zahtjevima, a isto tako i dok vlada ne obustavi sve progone teža-ka u pitanjima agrara u BiH, Dalmaciji i ostalim krajevima. Određeni čla-novi kluba za pregovore s vladom saopštiće vladi ovu odluku Kluba. Protiv ove odluke, tj. protiv prekida razgovora sa vladom, glasali su svi slovenački poslanici, a od poslanika iz BiH Marko Gaković, Risto Đokić i Nikola Div-ljan i iz Srbije Milan Miloradović.³¹⁾ Na tvrdnje vladinih listo-va kako su zemlji-radnici krivi što vlada vodi pregovore sa JMO i što pri-staje da agama i begovima u BiH isplati ogromne sume na ime otkupa nji-hovih feudalnih prava, odgovorilo je »Selo« 12. marta 1921. člankom: »Obma-njivanje javnosti«. U njemu se kaže da je za vrijeme pregovora predstavnika SZ sa vladom, vlada istovremeno vodila pregovore i sa JMO, Kad god je u pregovorima zemlji-radnika sa predstavnicima vlade pomenuto agrarno pitanje, predstavnici vlade iz Radikalne stranke su stalno naglašavali da vlada stoji na stanovištu da bivšim feudalcima treba dati naknadu za uki-danje njihovih feudalnih prava. Ovo vladino gledište nisu mogli prihvatiti poslanici SZ, Dakle, istina je u tome da je vlada Nikole Pašića, a naročito njen radikalni dio, odbila zemlji-radnike od sebe time što je uvijek zastu-pala stanovište da bosanskim feudalcima treba dati naknadu, a nije istina da vlada Nikole Pašića tek sada pristaje na davanje naknade, pošto se ZPK drži neodređeno ili što neće da pregovara sa vladinim predstavnicima.³²⁾

Povodom saopštenja Samostojne kmetijske stranke iz Slovenije o raz-lozima koji su ih naveli da istupe iz ZPK, poslanici SZ su 16. marta 1921. izda-li poseban kominike sa željom da isprave netačnosti saopštenja slovenačkih kmetijaca i da osude pred javnošću njihov postupak. Iako se Samostojna kmetijska stranka nije ujedinila sa SZ, već je ostala samostalna i pri svom programu, njeni poslanici su ušli u ZPK i prihvatili prijedlog ustava SZ. Međutim, od početka rada Ustavotvorne skupštine SKS, u kojoj su glavnu riječ vodili dr Bogumil Vošnjak i Ivan Pucelj, više je vodila računa o svojim lokalnim interesima nego o stavovima Saveza zemlji-radnika. U kominikeu se kaže da je neslaganje u ZPK nastupilo u vrijeme grozničave žurbe vladinih stranaka i vladine javnosti da se i zemlji-radnici uvuku u vladu. »Od prvog dana poslanici SKS nisu mogli da se pomire s nazorima i idejama SZ. Bez određene zemlji-radničke ideologije, predstavnici SKS, čiji se program zasniva na nekoliko praktičnih pitanja, pokazivali su sklonost i volju za rešavanje tih praktičnih i lukrativnih pitanja. Smatrajući da se ta pitanja

30) Sten. bel. Ustavnog odbora, knj. III, str. 26.

31) »Selo«, br. 73 od 8. marta 1921.

32) »Selo«, br. 74 od 12. marta 1921.

mogu rešiti samo kroz vladu, oni su nastojali da im se omogući ulazak u centralnu vladu i da dobiju mesta u Pokrajinskoj vladi slovenačkoj. Ovde su išli tako daleko da su poslednjih dana, bez znanja Zemljoradničkog kluba, neposredno pregovarali za ulazak u vladu. U tom se naročito isticao gospodin Vošnjak«. Na kraju kominikea ističe se da u SZ nema diktature pojedinaца, već da ima program i statut koji se ne smiju prodavati ni za ministarske stolice ni za izvozne i uvozne operacije. Slovenački kmetijci nisu bili prinuđeni od »varoških« zemljoradnika da napuste ZPK nego su ga napustili sami, i to onda kada su se uvjerali: 1. da ne mogu ubijediti cio Klub da se uđe u vladu, 2. da Zemljoradnički klub neće napustiti svoj stav prema agrarnoj reformi i 3. da se SZ kao načelna stranka ne može zadovoljiti sitnim materijalnim koncesijama i uslugama.³³⁾

JMO je sporazumom od 15. marta 1921. obezbijedila ustavnu zaštitu vjerskih propisa i običaja, odštetu za feudalne zemljoposjednike, izuzimanje dobrog dijela beglučke zemlje od agrarne reforme, teritorijalnu kompaktnost BiH i svoje puno učešće u vlasti. Kao događaj od velikog političkog značaja sporazum između vlade i JMO izazvao je u jugoslovenskoj političkoj javnosti oštra reaganja i različite komentare. Svi poslanici opozicionih stranaka koji su učestvovali u načelnoj debati u Ustavotvornoj skupštini o prijedlogu ustava većine Ustavnog odbora, a i kasnije u specijalnom pretresu o pojedinim članovima, počev od komunista pa do poslanika Jugoslovenskog kluba, podvrgli su žestokoj kritici ovaj sporazum nazivajući ga nedopustivom trgovinom. Čak i pjedini poslanici Radikalne i Demokratske stranke su u ustavnoj debati osudili sporazum između vlade i JMO. Najviše su kritikovane one tačke sporazuma koje govore o rješavanju agrarnog pitanja u BiH i o teritorijalnoj kompaktnosti BiH, odnosno o administrativnoj podjeli BiH na oblasti samo u okviru postojećih granica.

Ovaj sporazum je najviše pogodilo seljake u BiH, pošto je dobar dio beglučkih zemalja izuzet od agrarne reforme i pošto su obećanu odštetu zemljoposjednicima imali indirektno da plate kao najbrojniji poreski obveznici, a jedan dio beglučke zemlje su morali sami platiti. Otuda je sasvim razumljivo što je najjače i po vladu najneugodnije reagovao Savez zemljoradnika u BiH. Čim se saznalo za sporazum između vlade i JMO, Savez zemljoradnika je uputio seljacima u BiH proglas u kome ih je pozvao da održe protestne skupštine na kojima će osuditi sporazum »krštenih i nekrštenih begova« i da s njih upute protestne telegrame Ustavotvornoj skupštini, vladi i Zemljoradničkom poslaničkom klubu u Beograd. Organizatori i govornici na ovim skupovima treba da budu poslanici SZ.³⁴⁾ Da bi spriječila održavanje protestnih zborova i moguće neredе, Zemałjska vlada za BiH izdaje »Obznanu« 27. marta 1921, u kojoj se kaže da Vlada zbog agitacije Zemljoradničke stranke protiv sporazuma vlade i JMO, mora saopštiti svima da je sporazum zaključen pristankom stranaka zastupljenih u kraljevskoj vladi i da je isti »u cijelom javnom mnijenju naše zemlje povoljno primljen, kao stvar dobro proučene i promišljene potrebe«. Dalje se kaže da je posljedica sporazuma »potpuno osiguranje prijema Ustava tako potrebnog za zemlju, kao i potpuno osiguranje javne bezbednosti«. Zatim se posebno naglašava da će svaka agitacija za samovoljno zauzimanje zemljišta ma u kom

33) AJ, Pižonov fond, kutija 32, list 132—133.

34) Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemałjska vlada, Prez. br. 3.265/1921.

vidu i svako samovoljno mijenjanje postojećeg zemljišnog odnosa biti u začetku spriječeno. Isto će se postupiti i sa zborovima i manifestacijama.³⁵⁾

I pored objavljene »Obznane«, Savez zemljoradnika je održao protestne zborove seljaka u Sarajevu, Varcar Vakufu, Tešnju, Prijedoru, Ključu, Derventi, Banjoj Luci, Podnovlju i Bihaću s kojih su poslani protestni telegrami Ustavotvornoj skupštini. Ovi telegrami su pročitani na 14. redovnom sastanku Ustavotvorne skupštine 14. aprila 1921.³⁶⁾ U BiH je krajem marta, u aprilu i početkom maja 1921, održan čitav niz protestnih zborova uz učešće velikog broja zemljoradnika na kojima je sporazum vlade i JMO podvrgnut žestokoj kritici, kao sporazum koji seljake ponovo vraća nazad u »petovjekovno ropstvo«. Samo u Sarajevu na protestnom zboru održanom 27. marta 1921. prisustvovalo je oko 10.000 zemljoradnika.³⁷⁾ Savez zemljoradnika je mislio da će, kao i ranije u 1919. i 1920. godini, protestima i pritiscima moći uticati na vladu da vodi računa o seljačkim zahtjevima. Međutim, ovoga puta se to nije dogodilo. I pored ogorčenih protesta i prijetnji nemirima i nasiljem, sporazum je i dalje ostao na snazi. Za vladu je bilo važnije donošenje ustava nego rješavanje agrarnog pitanja u interesu seljaka u BiH.

I pored toga što je sporazum između vlade i JMO izazvao prekid pregovora vlade sa Savezom zemljoradnika, i vlada i SZ su smatrali i gajili varljivu nadu da bi moglo doći do nekog kompromisa. Zbog neodređenog i kolebljivog držanja ZPK u pregovorima s vladom i zbog svodenja njegovih zahtjeva uglavnom samo na bosansko agrarno pitanje, vlada se nadala da će moći uz manje ustupke pridobiti ZPK da glasa za ustav. Ovo je vladi bilo potrebno zbog toga što ona, i pored sporazuma sa JMO i slovenačkim kmetijcima, nije osigurala sigurnu natpolovičnu većinu, jer je JMO mogla u svakom momentu da otkáže sporazum ukoliko se vlada ne bi strogo pridržavala njegovih odredaba. S druge strane, Savez zemljoradnika se nadao da, sve dok se konačno ne donese ustav i dok se odredbe sporazuma vlade i JMO ne sankcionišu ustavom, zakonima i uredbama, postoji mogućnost da se taj sporazum poništi ili izmijeni, naročito njegove odredbe koje se odnose na bosansko agrarno pitanje. Da bi saznao kakav je stav SZ pred početak načelne debate o ustavu u plenumu Ustavotvorne skupštine, Pašić je 20. marta 1921. pozvao na razgovor Mihaila Avramovića. Pašić je želio da sazna kakav je konačan stav SZ prema agrarnoj reformi i ustavu. Avramović je odgovorio da ZPK ostaje pri svom ranijem stanovištu — da bivši feudalcima nemaju pravo na naknadu za raskinute feudalne odnose i da Klub smatra da im tu naknadu ne treba ni dati. SZ pristaje da se razgovara o socijalnoj pomoći, ali pod uslovom da se ta pomoć ne daje samo feudalcima već svima kojima je ona potrebna. Na pitanje da li će ZPK glasati za ustav Avramović je odgovorio da će Klub glasati za ustav u cjelini kakav je on sada, tj. poslije dodavanja trećeg odjeljka Socijalne i ekonomske odredbe, ali da Klub zadržava pravo da se kod pojedinih članova ustava ogradi, kao kod odredaba o štampi o ovlašćenju vlade da ona izdaje uredbes itd. Ako se ti članovi izmijene, tj. ako vlada odustane od odredaba o štampi i ako pristane da se jednom tijelu, iza-

35) »Narodno jedinstvo«, službeni organ Zemaljske vlade za BiH, br. 62 od 29. marta 1921.

36) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 7, str. 1—2.

37) »Težački pokret«, organ Saveza zemljoradnika za BiH, Sarajevo, br. 5, 6, 7, 8 i 11 od 3, 20, 26. aprila, 7. maja i 10. juna 1921.

branom iz skupštinske sredine po načelu srazmjernosti, povjeri da ono, kad skupština nije na okupu, pretresa i donosi u sporazumu s vladom zakone i uredbe, onda će Klub bez ikakve ograde glasati i za ove članove. O ovome razgovoru sastavljena je zabilješka koju su potpisali Pašić i Avramović. Na osnovu ove zabilješke Pašić je izradio kominike za štampu.³⁸⁾ Ovaj razgovor i doneseni zaključci su nejasni i neodređeni. Iz njih je veoma teško zaključiti da li je Avramović obećao da će zemljoradnici glasati za ustav u načelu, nakon načelnog pretresa, ili na kraju pri konačnom glasanju i kakve vlada treba da učini ustupke da bi zemljoradnici glasali za ustav. Nejasno je takođe, da li će zemljoradnici glasati za ili protiv ustava, ako vlada u cjelini ne ispuní onaj minimum koji je Avramović tražio. Ovaj i drugi razgovori su davali povoda radikalima da nakon konačnog glasanja za ustav optužuju SZ da je obećao glasati za ustav, ali da to nije učinio i pored toga što je vlada ispunila njegove uslove. S druge strane, predstavnici SZ su isticali da oni nikad nisu nikom dali obećanje da će bezuslovno glasati za ustav, a što se tiče zahtjeva SZ poznato je da ih vlada nije ispunila ili što je ispunila to je tako stilizovano u ustavu da se SZ morao od toga ograditi.³⁹⁾

Ustavni odbor je 5. aprila 1921. završio svoj najvažniji posao i predao Ustavotvornoj skupštini prijedlog ustava većine Ustavnog odbora izrađen na osnovi vladinog prijedloga ustava. Načelna debata o prijedlogu ustava većine Ustavnog odbora otpočela je u Ustavotvornoj skupštini 14. aprila, a završena 12. maja 1921. Od poslanika SZ u načelnoj debati su učestvovali: Vojislav Lazić, Risto Đokić, Stevan Benin, Dimitrije Popadić, Čedomir Stanković i Borisav Štavljanin. Oni su u svojim govorima podvrgli kritici prijedlog ustava većine Ustavnog odbora, zbog toga što se u njemu nije našlo mjesta za minimalne zahtjeve SZ, naročito za one koji se odnose na rješavanje agrarnog pitanja u BiH i Dalmaciji. Međutim, i pored toga što podneseni prijedlog ustava ne zadovoljava SZ, oni su izjavili da će u načelu glasati za taj prijedlog, s tim što zahtijevaju da se pojedini članovi prijedloga u toku debate o pojedinostima izmijene u smislu zahtjeva SZ, a ako se to ne učini poslanici SZ će kod konačnog glasanja za ustav glasati protiv.⁴⁰⁾ Poslanici SZ i poslanici drugih opozicionih stranaka su u načelnoj debati osudili sporazum između vlade i JMO od 15. marta 1921. kao najobičniju trgovinu na račun naroda i državne kase. Braneći sporazum i JMO, poslanik JMO Sakib Korkut je u svom govoru u Ustavotvornoj skupštini 21. aprila 1921. rekao: »Općenito se govori da smo trgovci. Zašto? Zato jerbo smo, prihvaćajući saradnju sa vladinim strankama i napravivši s tim strankama kompromis, popustili u nečemu da u nečemu dobijemo. Pravili smo nagodbu. Gospodo moja, ako smo radi toga mi trgovci, onda su bili trgovci i Drinković i Korošec i Etbinov (Etbina Kristana — M. G.) drug Korać, pa su bili trgovci, samo slabi trgovci, i seljaci (misli se na SZ — M. G.) koji su pregovarali pa nisu dobili. Trgovčići kramarčići.⁴¹⁾ Ove riječi su izazvale burne proteste kod poslanika SZ i oni su u tom momentu uz veliko negodovanje napustili skupštinsku salu.

38) »Selo«, br. 77 od 22. marta 1921, članak Mihaila Avramovića: *Kod Pašića*.

39) »Selo«, br. 107 od 31. jula 1921, članak Mihaila Avramovića: *Protiv neistine*.

40) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 6, str. 3—4; sv. br. 7, str. 6—9; sv. br. 8, str. 20—25; sv. br. 13, str. 4—9; sv. br. 17, str. 9—15; sv. br. 18, str. 6—11; sv. br. 19, str. 2—6; sv. br. 22, str. 2—4.

41) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 13, str. 15—18.

Glasanje u načelu za prijedlog ustava većine Ustavnog odbora obavljeno je u Ustavotvornoj skupštini 12. maja 1921. Od 320 prisutnih poslanika za prijedlog ustava glasalo je 227 a protiv 93 poslanika. Pošto su otpali poslanici Samostojne kmetijske stranke i dvojica poslanika SZ, i osnovali Klub samostalnih seljaka, poslanički klub SZ je tada imao 28 poslanika. Od toga broja je 15 glasalo za prijedlog, a 13 poslanika je bilo odsutno.⁴²⁾ ZPK je djelimičnim glasanjem za prijedlog ustava većine Ustavnog odbora omogućio vladinoj koaliciji da uspješno prebrodi još jednu prepreku, ali je do konačnog glasanja za ustav zahtijevao od vlade ispunjenje svojih minimalnih zahtjeva. Kako će se ZPK dalje ponašati u Ustavotvornoj skupštini, zavisice od same vlade. To se najbolje vidi i iz izjave Jovana M. Jovanovića, koju je dao u ime SZ u Ustavnom odboru 14. maja 1921. U toj se izjavi kaže: »Zemljoradnička stranka je još u svojim pregovorima sa vladom izjavila da se ne slaže sa izvesnim odredbama u predloženom nacrtu ustava. Ipak smatrajući da naša zemlja i zbog spoljašnjih i zbog unutrašnjih prilika treba što pre da dobije jednu zakonitu bazu za svoj dalji život i za celokupno svoje uređenje, Zemljoradnička stranka je dala svoj glas u načelu za predloženi nacrt ustava. Ona je taj svoj glas dala sa uverenjem da će se i u Ustavnom odboru a zatim i u Ustavotvornoj skupštini prilikom specijalnog pretresa kod pojedinih članova učiniti izmene na bolje. Zemljoradnički klub je u tome smislu i podneo jedan čitav niz amandmana i nada se da će vlada izaći na susret i pristati na izmene u smislu tih amandmana. Ne učini li to, onda Zemljoradnička stranka zadržava sebi pravo, da se pri glasanju o pojedinim članovima i u Odboru i u Ustavotvornoj skupštini prilikom specijalnoga pretresa opredeli.«⁴³⁾

Poslije postignutog sporazuma s vladom, vođstvo JMO, da ne bi bilo izigrano, strogo je vodilo računa da se odredbe sporazuma ostvare do donošenja ustava. Tako su 26. marta 1921. u vladu ušla dvojica predstavnika JMO: dr Mehmed Spaho, kao ministar trgovine i industrije, i dr Hamdija Karamehmedović, kao ministar narodnog zdravlja, a u ime slovenačkih kmetijaca u vladu je ušao Ivan Pucelj kao ministar poljoprivrede. Istog dana kada je u načelu izglasan prijedlog ustava većine Ustavnog odbora 12. maja 1921, vlada je izdala Uredbu o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH i Uredbu o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH.

Pitanje kmetske zemlje bilo je ranije riješeno Prethodnim odredbama od 25. februara 1919, kada su seljaci-kmetovi proglašeni za slobodne vlasnike kmetskih zemalja i Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. regulisano je samo plaćanje naknade bivšim vlasnicima za oduzetu kmetsku zemlju i za oduzeti dio beglučke zemlje. Po ovoj Uredbi, država treba da za oduzetu kmetsku zemlju isplati bivšim feudalnim posjednicima 255 miliona dinara. Pošto se vodilo računa o malim zemljoposjednicima, bivši vlasnici su podijeljeni prema visini zemljarine (poreza) u 28 kategorija, pa je za svaku po regresivnoj skali određen faktor kojim će se množiti zemljarina pri utvrđivanju visine odštete. U najnižu kategoriju uvršteni su posjednici sa zemljarinom od 40 kruna koja se množi sa faktorom 1600, a

42) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 22, str. 15—18.

43) Sten. bel. Ustavnog odbora, knj. IV, str. 50—51.

najvišu (sa faktorom 400) oni čija zemljarina prelazi 6.000 kruna. Po ovom sistemu obračunavanja oni posjednici koji su imali manje poreza dobijali su veću odštetu po jednom hektaru od onih koji su plaćali više poreza, odnosno koji su imali veću površinu kmetske zemlje. Posjednicima prve kategorije sva odšteta je odmah isplaćena u novcu. U prvu kategoriju uvršteni su i čisti vakufi, crkve, manastiri i druge kulturne ustanove. Ostalim kategorijama odšteta je isplaćivana na sljedeći način: dvije trećine u obligacijama (obveznicama), a jedna trećina u novcu, i to najkasnije do 15. juna 1922. godine.⁴⁴⁾

Beglučko pitanje je regulisano Uredbom o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. U pregovorima s vladom vođstvo JMO je nastojalo da se begluci izuzmu od agrarne reforme smatrajući ih za potpuno slobodne i ničim opterećene posjede. JMO je tražila da se begluci tretiraju kao veliki kapitalistički posjedi, a ne feudalni, i da se na njih primijene agrarni zakoni i uredbe kao i na ostale velike posjede, kao na pr. u Vojvodini i Hrvatskoj. Kada u tome nije uspjela, onda je nastojala da površina beglučke zemlje koja će potpasti pod udar agrarne reforme bude što manja. Beglučkom uredbom od 12. maja 1921. preuzeti su uglavnom članovi iz Uredbe od 14. februara 1920. sa Izmenama koje je izvršila Protićeva vlada 11. maja 1920. Uredbom od 12. maja 1921. naseljeni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. unazad, prelaze otkupom u vlasništvo obrađivača pod uslovom da je egzistencija dotične porodice (beglučara) vezana za taj begluk i ako nije ugovoreno vrijeme trajanja tog odnosa. Otkup za ove naseljene begluke država će platiti dvostruku katastralnu vrijednost izraženu u dinarima (čl. 2 i 3). U kmetsko selište pretvoreni begluci tretiraće se kao kmetski odnos i ako kmetski odnos nije u gruntovnici upisan (čl. 4). Na zahtjev zainteresovanih stranaka provešće se revizija presuda na osnovu kojih su kmetska selišta pretvorena u begluk, i to od sastava gruntovnice. Ukoliko se ustanovi nezakonitost presuda, s takvim beglucima će se postupati kao i s kmetskim selištima (čl. 5). Ona beglučka zemljišta na kojima ne postoji kmetstvu sličan odnos, a koja seljačka porodica obrađuje već deset godina, računajući od 1919. unazad, prelaze prisilnim otkupom u sopstvenost zakupca. Na isti način postupiće se i s beglučkim ogradama u Hercegovini. U ovim slučajevima gdje će se izvršiti prisilni otkup naknadu će platiti sami seljaci pogodbom s vlasnicima, a ako pogodba ne uspije, onda će se naknada utvrditi kod nadležnih organa prema vrijednosti i dohotku zemlje. Država će težacima olakšati plaćanje zemlje davanjem dugoročnog agrarnog kredita (čl. 7 i 9). Begluci koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša privode se svrhama agrarne reforme, a ukmećene krčevine pripadaju bivšim kmetskim porodicama, iako su u gruntovnici kao begluk unesene (čl. 8). Četvrtarski vinogradi prelaze prisilnim otkupom u vlasništvo obrađivača, s tim što će se bivšim vlasnicima platiti otkupna cijena utvrđena na osnovu desetogodišnjeg čistog prihoda (čl. 10).⁴⁵⁾

44) Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921, »Službene novine«, br. 111 od 20. maja 1921.

45) Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH, »Službene novine«, br. 111 od 20. maja 1921.

Po Uredbi o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH za likvidaciju odnosa na beglučkim zemljama, odnosno za plaćanje naseljenih begluka po dvostrukoj katastralnoj vrijednosti, određena je suma od 25 miliona dinara, s tim da se ona može povećati ako se ukaže potreba. Ostala beglučka zemljišta, koja po Beglučkoj uredbi od 12. maja 1921. potpadaju pod udar agrarne reforme, plaćaće seljaci — beglučari na temelju pogodbe s vlasnicima. Prema ovoj Uredbi, dobar dio beglučkih zemalja ostao je u punom vlasništvu begova. To su takozvane zemlje hodalice koje su često mijenjale obrađivače. Uredba o postupanju beglučkim zemljama od 12. maja 1921. nije zadovoljila seljake — beglučare, te će oni i dalje nastaviti borbu za dobijanje sve beglučke zemlje. Tako će se odmah osjetiti prijevika potreba za revizijom Beglučke uredbe od 12. maja 1921. godine.

Za vrijeme debate o svakom članu prijedloga ustava većine Ustavnog odbora, koja je otpočela 17. maja a završena 27. juna 1921. poslanici Saveza Zemljoradnika su se često pojavljivali kao govornici da bi podvrgli kritici one članove prijedloga ustava koji nisu bili u skladu s najminimalnijim zahtjevima Saveza zemljoradnika. U pretresu članova trećeg odjeljka: Socijalne i ekonomske odredbe od 27. maja do 2. juna 1921. u vezi s rješavanjem agrarnog pitanja u BiH došlo je do burnog raspravljanja i međusobnog vrijeđanja između poslanika Saveza zemljoradnika i JMO. U toku ove opširne i žučne debate najviše se govorilo o 42. i 43. članu prijedloga ustava, pošto se oni tiču agrarne reforme. Od strane zemljoradničkih poslanika i poslanika JMO iznesen je agrarni problem BiH sa čitavom svojom istorijom, počev od srednjeg vijeka, s posebnim akcentom na sve ono što se događalo u rješavanju agrarnog pitanja od ujedinjenja 1918. Predstavnici Saveza zemljoradnika su zatražili: da se 42. i 43. član vrati u Ustavni odbor na izmjenu uz uvažavanje njihovih zahtjeva, da vlada ukine uredbe od 12. maja 1921, da se tačno odredi šta vlada podrazumijeva kod »kmetstvu slični odnosi«, da se jednako postupa s kmetskom i beglučkom zemljom i da se jednako ne tretira feudalna i kapitalistička svojina. Oni su bili protiv naknade za kmetsku i beglučku zemlju, ističući da su zemljoposjednici do tih zemalja silom došli i da su ih silom održavali. Prema njihovom mišljenju, treba dati socijalnu pomoć samo onim zemljoposjednicima koji su nesposobni za privređivanje. Zemljoradnički poslanici su upozorili vladu da će seljaci u BiH prije proliti krv nego dozvoliti da se provedu uredbe od 12. maja 1921. Na drugoj strani, poslanici JMO su i ovog puta iznijeli sve nepravde koje su im učinjene od prevrata 1918, naročito u pogledu rješavanja agrarnog pitanja. Oni su odbili optužbe da su kupljeni, tvrdeći da su podnijeli veliku žrtvu da bi se već jednom riješilo agrarno pitanje, pitanje zbog koga su od svoje braće u BiH bili izvrgnuti neopravdanoj mržnji i neravnopravnom tretmanu. Izjavljujući da će glasati za članove ustava kojima se regulišu agrarni odnosi, istakli su da im je krivo što se agrarna reforma ne provodi jednako u čitavoj državi i što vlada nije u potpunosti usvojila njihov zahtjev da se begluci tretiraju kao čisti privatni posjedi.⁴⁶⁾

Interesantno je istaći da su, prilikom debate o trećem odjeljku, poslanici Radikalne stranke iz BiH dr Milan Srškić i Todor Lazarević u svojim govorima podvrgli kritici onaj dio sporazuma između vlade i JMO koji

46) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 32, 35, 36 i 37.

se odnosi na agrarno pitanje, kao i 42. član prijedloga ustava u kome se govori o ukidanju feudalnih odnosa. Odmah drugog dana ministar za agrarnu reformu Nikola Uzunović je u ime vlade i Radikalne stranke osudio »ispade« Srškića i Lazarevića i izjavio da iza njihovog mišljenja o sporazumu i agrarnim uredbama od 12. maja 1921. ne stoji ni vlada ni Poslanički klub radikala. On je njihova istupanja okarakterisao kao drastičan primjer partijske nediscipline.⁴⁷⁾ Povodom istupa Srškića i Lazarevića, sastao se 1. juna 1921. Poslanički klub JMO i zaključio da ministri Spaho i Karamehmedović odmah podnesu ostavke na članstvo u vladi pošto »vlada nije ispunila velikog dijela sporazuma koji je sklopljen u martu o. g.«⁴⁸⁾ Međutim, ovaj nesporez je ubrzo otklonjen i ministri, predstavnici JMO, su povukli svoje ostavke. Još od izmjene Beglučke uredbе 11. maja 1920. dolazilo je do razmimoilaženja u stavovima oko agrarne reforme između bosanskih radikala na čelu sa Srškićem i vođstva Radikalne stranke u Beogradu. Srškić je dobro znao da kompromisni stav radikala prema agrarnoj reformi nisu odobravali seljaci u BiH. Karakteristično je pismo Milana Srškića od 2. februara 1921, tada još predsjednika Zemaljske vlade za BiH, dr Lazaru Markoviću u kome zamjera vođstvu stranke — što su u vladi uzeli ministarstvo za agrarnu reformu. U pismu se o tome kaže: »A zašto smo se otimali za agrarnu reformu, kad će baš ovoj vladi zapasti, da ovu reformu izvrši, a to će izazvati među mnogim seljacima zlu krv, sve kad bi bilo garancija, da će se ova reforma izvesti po načelima, na kojima mi mlađi stojimo. (...) Po novinama sudeći izgleda, da smo se otimali za ovaj portfelj, jer je to tražila JMO. Ako je to tačno, onda su vrlo strašne perspektive, jer ja i mnogo mojih drugova, ne želimo u tom pitanju praviti kompromisa.«⁴⁹⁾

Kada se vidjelo da vlada ne odustaje od odredaba sporazuma zaključenog sa JMO, ni od uredbi donesenih 12. maja 1921, kao ni od 42. i 43. člana u svom prijedlogu ustava, i kada je bilo jasno da će to sve vladina većina sankcionisati ustavom, Savez zemljoradnika čini posljednje pokušaje da prisili vladu da usvoji njegove najminimalnije zahtjeve, obećavajući da će pri konačnom glasanju glasati za ustav. Vojislav Lazić je u ime ZPK u Ustavotvornoj skupštini 15. juna 1921. uputio vladi tri zahtjeva: prvo, da se odredbe u prijedlogu ustava o agrarnom pitanju revidiraju prije konačnog glasanja za ustav i formulišu u skladu sa zahtjevima SZ; drugo, da se u vezi s tim odmah ukinu uredbе o agraru od 12. maja 1921. i donesu druge uredbе — u duhu prijedloga ZPK i u dogovoru s njim i, treće, da se sve odredbe u prijedlogu ustava koje se odnose na političke slobode građana, kontrolu Skupštine nad radom vlade i uredbodavnu moć vlade izmijene u demokratskom duhu. Lazić je dalje izjavio da bi, ukoliko bi vlada prihvatila ove zahtjeve, poslanici SZ glasali za ustav.⁵⁰⁾ Međutim, pošto vlada nije reagovala na ponuđeni sporazum, predsjednik ZPK Vojislav Lazić je 24. juna 1921. uputio pismo predsjedniku vlade Nikoli Pašiću u kome posljednji put, neposredno pred konačno glasanje za ustav, iznosi minimalne zahtjeve svoje stranke i nudi podršku vladi pri glasanju za ustav

47) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 36, str. 19—23, 33—36, 41—47.

48) »Pravda«, br. 60 od 7. juna 1921.

49) AJ, Fond dra Lazara Markovića, kutija 1, listovi 544—545.

50) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 45, str. 3.

ukoliko se prihvate zahtjevi. U tom se pismu traži da se u prelazna naređenja ustava unesu sljedeće odredbe:

»1. a) Da se sva beglučka zemljišta priznaju kao kmetstvu slična, bez obzira od kada ih zemljoradnik obrađuje, a i ona koja dosadašnji sopstvenici nisu obrađivali ni sami ni u vlastitoj režiji. Prema tome, da se odmah povuče Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH i Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja ove god. Mesto ovih uredaba da se zakonom odredi način, na koji će se pomoći onima, koji su raskidanjem ovih odnosa ostali bez sredstava za život i nemoćni su za rad. U isto vreme i istim zakonom da se reši i pitanje dobrovoljaca, invalida, ratne siročadi i ratom postradalih.

b) Da se izrično priznaju kao kmetstvu slični, kolonatski i svi ostali težački odnošaji u Dalmaciji.

c) Da se pitanje odštete za eksproprisane velike posede ostavi odluci Zakonodavne skupštine i u principu i u pojedinostima.

2. Da se uredbodavna vlast vlade, koja je sankcionisana Vašim ustavom ukine i vaspostavi puna kontrola Parlamenta nad radom vlade. Prema tome da se i sve predustavne uredbe, koje Vaš ustav uzakonjuje bez učešća zakonodavne vlasti, podvrgnut prethodnom pregledu i odobrenju zakonodavne vlasti pre nego što dobiju silu zakona.

3. Da se pitanje podele države na oblasti reši isljučivo na osnovu jednog zdravog privredno geografskog principa bez obzira na brojno stanje stanovništva.

Samo u slučaju da Vaša vlada i Vaša većina pristanu i učine ova popuštanja sa svoje strane Zemljoradnički klub je gotov da žrtvuje, za sada i u ovom trenutku, ceo svoj ostali program i glasa za ustav vladine većine«.⁵¹⁾

Pošto nije bio siguran da je obezbijeđena potrebna natpolovična većina za donošenje ustava, Pašić je ovoga puta pokušao da ostvari sporazum sa ZPK. On je 25. juna prije podne pozvao predsjednika ZPK V. Lazića da s njim razgovara o zahtjevima SZ. Za zahtjeve SZ pod tačkom 1 on je izjavio da vlada ne može pristati da se ukinu uredbe od 12. maja 1921, jer ih je njegova vlada izdala i potpisala. Jedino se vlada može postarati da se one provode s više obzira prema seljacima. Pristao je da se u prelazna naređenja ustava unese odredba kojom bi se kolonatski i svi ostali trajni težački odnosi u Dalmaciji priznali kao kmetstvu slični. Isto tako pristao je da se pitanje odštete za eksproprisane velike posjede ostavi odluci Zakonodavne skupštine, i u principu i u pojedinostima. Kod zahtjeva pod tačkom 2 pristao je da se uredbe izdane od 1. decembra 1918. do donošenja ustava podnesu Zakonodavnom odboru u Narodnoj skupštini, u roku koji ustav bude predvidio, na pregled, izmjenu ili odbacivanje. Uredbe koje vlada ne bude podnijela Odboru smatraće se nevažećim. Međutim, Pašić je izjavio da će se još posavjetovati sa vladom — da li da se Zakonodavnom odboru ostave odriješene ruke u pogledu konačnog odlučivanja o uredbama ili će i vlada u tome imati udjela. Kod zahtjeva pod tačkom 3 izjavio je da vlada ne može pristati da se ne vodi računa o broju stanovnika u oblastima. Pašić

51) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 54, str. 21.

je tražio da SZ konačno odluči da li će ući u vladu, ako zbog primanja njegovih zahtjeva predstavnici JMO izađu iz vlade, pa da mu se to istog dana poslije podne saopšti. Lazić je na sve ovo izjavio da ZPK ostaje pri svojim zahtjevima, a što se tiče ulaska u vladu, obećao je poslije dati odgovor.

Istog dana po podne V. Lazić se sastao s Pašićem i saopštio mu da ZPK ne može odustati od svojih zahtjeva, ali ako se ti zahtjevi prime pa zbog toga predstavnici JMO izađu iz vlade, Klub je spreman da povede pregovore i o stupanju u vladu. Poslije ovoga Pašić je pristao da se uredbe od 12. maja 1921. upute Zakonodavnom odboru, ali nije pristao da se odmah ukinu, zato što bi po njegovom mišljenju bilo nelogično da ih ista vlada koja ih je izdala sama i ukida. Za ostale uredbe izdate od 1. decembra 1918. pristao je da se u roku od 10 dana po izglasavanju ustava upute Zakonodavnom odboru, koji će svoje mišljenje o njima iznijeti pred Skupštinu. Za zahtjev pod tačkom 3 izjavio je da pristaje da se podjela na oblasti izvrši na osnovu privrednih, geografskih i saobraćajnih prilika, ali da bi se spriječilo uspostavljanje istorijskih granica — treba unijeti najveći broj stanovnika, koje oblasti smiju imati. Ili, ako se izostavi taj broj, onda da se izostavi i odredba koja govori o spajanju dvije ili više oblasti u jednu po želji njenih stanovnika, a ako ta odredba ostane — treba dodati na kraju po odobrenju Narodne skupštine. Podjelu na oblasti, srezove i opštine ima da izvrši sadašnja Skupština i ta se podjela ne može mijenjati bez odobrenja Narodne skupštine. Lazić je u ime Kluba izjavio da ne može pristati da uredbe o agraru od 12. maja 1921. idu sa ostalim uredbama pred Zakonodavni odbor, već da se odmah po postignutom sporazumu ukinu. Na ovo je Pašić odgovorio da će ovaj zahtjev sutra iznijeti pred Parlamentarni odbor skupštinske većine i pred Ministarski savjet, pa je idući sastanak zakazan za sutra 26. juna po podne. Kad je Lazić otišao sutradan kod Pašića, ovaj mu je saopštio da je sa JMO potvrđen sporazum i da njegovi predstavnici i dalje ostaju u vladi, pa prema tome zahtjevi ZPK nisu mogli biti primljeni. Jedino je vlada pristala da sve uredbe upute Zakonodavnom odboru, izuzev uredbi o agraru od 12. maja 1921, koje i dalje ostaju na snazi.⁵²⁾ Poslije i ovog posljednjeg neuspjelog pokušaja da se postigne sporazum s vladom ZPK je donio odluku da glasa protiv ustava.

U znak protesta protiv prijedloga ustava vladine većine i uredba o agraru od 12. maja 1921, Savez zemljoradnika je još početkom juna zakazao za Vidovdan 28. juna 1921 (dan kada će se izglasati ustav) protestne seljačke skupštine u čitavoj BiH. U pozivu se, između ostalog, kaže da: »Svi težaci, bez razlike ko je za koju stranku glasao prošlih izbora, treba da bratski pruže ruke i dođu na te skupštine, jer su došli teški i sudbunosni dani po hiljade težačkih porodica.«⁵³⁾ Međutim, ova inicijativa SZ izazvala je oštro reagovanje vlasti. Predviđajući da bi moglo doći do većih incidenata i poremećaja javnog reda i mira, načelnik banjalučkog okruga Jovo Todorović zabranio je održavanje protestne težačke skupštine u Prijedoru zakazane za 28. juni 1921, i o tome odmah obavijestio Zemaľjsku vladu u Sarajevu tražeći odobrenje i podršku za svoj postupak. U vezi s

52) »Selo«, br. 104 od 9. jula 1921, članak: *Kako su tekli pregovori o glasanju za ustav.*

53) »Težački pokret«, br. 11 od 10. juna 1921.

tim je predsjednik Zemaljske vlade za BiH dr Nikola Đurđević obavijestio 25. juna 1921. ministra unutrašnjih djela u Beogradu da je odobrio mjere banjalučkog okružnog načelnika i da je naredio i ostalim okružnim načelnicima u BiH da i oni zabrane održavanje težačkih protestnih skupština zakazanih za 28. juni 1921. od strane SZ. Đurđević svoj postupak opravdava time što u akciji SZ vidi »jedan antidržavni akt, kome je tendencija da protestuje protiv člana 42 i 43 u Ustavotvornoj skupštini, već primljenog i izglasanog ustava (misli se na prihvatanje u načelu prijedloga ustava vladine većine — M. G.) i da na taj način u široke slojeve težačkog naroda unese borbu protiv državnom ustavu, koji se sa toliko teških muka i brojnih zapreka baš ovih sudbonosnih dana privodi kraju«. On smatra da se nikako ne bi smjelo ni zbog unutrašnje ni zbog spoljnopoličke situacije, dozvoliti da Srbi u BiH, a oni su isključivo članovi SZ, prvi otpočnu borbu protiv ustava. Posljedice toga bi bile nedogledne, jer bi se pružio povod antidržavnim elementima da otpočnu davnu najavljenju borbu protiv ustava i državne vlasti. On i u obrazovanju seoskih vijeća vidi »dobru dozu boljševičke orijentacije naših zemljoradnika.«⁵⁴⁾

Saznavši da je ZPK odlučio da glasa protiv ustava, vlada će u posljednjem trenutku pridobiti Nacionalnu tursku organizaciju (Džemijet) koja je predstavljala muslimane iz južnih krajeva i borila se protiv agrarne reforme a za zaštitu interesa begova u Makedoniji, Sandžaku i Kosovu. I za pridobijanje Džemijeta vladi je kao sredstvo poslužila agrarna reforma. Naime, Pašić je obećao isplatiti zamašnu odštetu begovima u južnim krajevima. Međutim, kad je trebalo da se pristupi glasanju za ustav 28. juna 1921. Pašić je pozvao Mihaila Avramovića i saopštio mu da su poslanici Džemijeta u posljednjem momentu otkazali da glasaju za ustav, preklinjući ga da ZPK glasa za ustav ili da dozvoli da bar jedan dio članova Kluba glasa za ustav. Zbog toga je sjednica Skupštine bila prekinuta da bi ZPK mogao donijeti odluku. Nalazeći se pred veoma teškom dilemom, jedan broj članova Kluba je bio spreman da glasa za ustav, ali prije nego što je o tome donijeta odluka došao je sekretar Skupštine dr Voja Janjić i saopštio da će poslanici Džemijeta glasati za ustav, te je prema tome natpolovična većina osigurana. Tada je ZPK ostao pri svojoj ranijoj odluci da glasa protiv ustava.⁵⁵⁾

Prije konačnog glasanja za prijedlog ustava vladine većine predstavnici poslaničkih klubova: Saveza zemljoradnika, Socijaldemokratske stranke, Republikanske i Narodne socijalističke stranke iznijeli su razloge zbog kojih poslanici njihovih klubova neće glasati za predloženi prijedlog ustava. Poslanički klub Džemijeta je dao izjavu u kojoj se kaže da će, i pored toga što sve vladine stranke nisu odobrile njihov jučerašnji sporazum sa vladom, poslanici njihovog kluba glasati za ustav »jer smo uvereni da će gospodin Predsednik Vlade sa svojim drugovima održati pravdu prema nama i drugim delovima naših državljana.«⁵⁶⁾ Prije konačnog glasanja, Skupštinu su u znak protesta napustili komunistički poslanici, a zatim i poslanici Jugoslovenskog i Narodnog kluba. Od 419 izabраниh poslanika glasanju je pristupilo 258 poslanika, od toga 223 za, 35 protiv, a odsutan je bio 161

54) ABiH, ZV, Prez. br. 7.064/1921.

55) »Selo«, br. 104 od 9. jula 1921.

56) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 55, str. 2—4.

poslanik.⁵⁷⁾ Od zemljoradničkog poslaničkog kluba, koji je na početku rada Ustavotvorne skupštine imao 39 poslanika, u martu 1921. su se odvojili poslanici Samostojne kmetijske stranke iz Slovenije sa dvojicom poslanika SZ (Milanom Miloradovićem iz Srbije i Markom Gakovićem iz BiH) koji su glasali za ustav. Od 28. poslanika koliko je imao ZPK pri konačnom glasanju, 21 poslanik je glasao protiv ustava, 5 je bilo odsutno, a 2 poslanika (Dimitrije Popadić iz Srbije i Nikola Divljan iz BiH) su glasala za ustav. Tako je konačno, nakon dvije i po godine od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, donesen Vidovdanski ustav, kojim je ozakonjen buržoaski poredak i centralističko uređenje države, kao i dominirajući položaj srpske buržoazije.

Opširnije smo prikazali aktivnost Zemljoradničkog poslaničkog kluba u Ustavotvornoj skupštini iz više razloga. Savez zemljoradnika neće više ni na jednim izborima između dva rata dobiti onoliko poslaničkih mandata koliko ih je dobio na prvim izborima 28. novembra 1920, niti će se više ikad njegov poslanički klub naći u situaciji u kojoj je bio za vrijeme rada na donošenju ustava da učestvuje u rješavanju najvažnijih pitanja i problema u državi, u situaciji u kojoj su bili prisiljeni i kralj, i vlada i najveće političke stranke da vode računa o njegovim stavovima. Aktivnošću ZPK u Ustavotvornoj skupštini i njegovim glasanjem protiv Vidovdanskog ustava određen je i stav Saveza zemljoradnika prema politici zasnovanoj na Ustavu od 28. juna 1921, odnosno prema svim vladama i režimima do 6. januara 1929. godine. Ne mogavši se u toku rada na donošenju ustava sporazumjeti sa Pašićem i Radikalnom strankom, Savez zemljoradnika će sve do 1929. biti u oštroj opoziciji prema radikalima i prema svakoj vladi u kojoj oni budu zastupljeni. Nikola Pašić nije želio da dođe do sporazuma sa SZ, jer bi ga time priznao za partnera u borbi za povjerenje srpskog seljaštva. On je smatrao da srpsko seljaštvo treba i može da predstavlja samo Radikalna stranka. Vodio je pregovore sa zemljoradnicima oko njihovog ulaska u vladu samo da bi ih izigrao i kompromitovao. On nije napravio sporazum sa JMO i Džemijetom da bi, kako je govorio, oslabio decentralistički i separatistički front nego i da bi ojačao položaj radikala u odnosu na Demokratsku stranku i eliminisao uticaj SZ na srpsko seljaštvo.

Za vrijeme rada Ustavotvorne skupštine Poslanički klub SZ nije imao stalan, jasan i određen stav. On je u borbi za ostvarenje svojih minimalnih zahtjeva bio spreman na popuštanje i kompromise. ZPK je u početku zahtijevao da u ustav uđu osnovni principi programa i prijedloga ustava SZ kao: profesionalni parlament, vezani poslanički mandat, obaveza države da pomaže i favorizuje zemljoradničko zadrugarstvo u odnosu na ostale oblike udruživanja itd, da bi na kraju sve svoje zahtjeve sveo samo na radikalno rješavanje agrarnog pitanja u BiH i Dalmaciji i na ukidanje uredbi o agraru od 12. maja 1921. U toku rada na donošenju ustava došlo je i do cijepanja ZPK. Najprije su otpali slovenački kmetijci, a zatim i četvorica poslanika SZ koji su glasali za ustav. To se osipanje nastavilo i poslije donošenja ustava, tako da je stranka u to vrijeme pretrpjela i najveće unutrašnje potrese. Za SZ nije bilo dobro što je neposredno nakon osnivanja ušao u izbornu borbu i što je odmah postigao neočekivani uspjeh dobivši, s obzirom na svoju mladost, velik broj poslanika. On nije na početku imao do-

57) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 55, str. 8.

voljan broj čvrstih partijskih organizacija ni sposobnih i odanih ljudi koji bi valjano rukovodili strankom, tako da su se odmah u vođstvo i poslanike bili ugurali i takvi koji nisu imali ništa zajedničko sa zemljoradničkom ideologijom. Prijedlog ustava Saveza zemljoradnika, koji je izrađen na osnovu programa SZ, naišao je na nerazumijevanje i kritiku poslanika vladine većine. Stav vladine većine prema prijedlogu ustava SZ najbolje se vidi iz govora Milana Pribičevića, narodnog poslanika Demokratske stranke, održanog u Ustavotvornoj skupštini 10. maja 1921. U njemu se, između ostalog, kaže: »Ja jako žalim, što se gospoda govornici iz Zemljoradničkog kluba nisu u svojim govorima zabavili sa tim šta je suština njihovog nacrtu ustava... Ja bih rado čuo, da neko od njih ko pre nije govorio, da bar sada opširnije protumači njihovu doktrinu o državi na zadružnoj osnovi? A neka nam i objasni kakav cilj je u tome što kralju oduzimaju izvesan deo vlasti i pored jednoga kralja, koji treba da bude kao neka figura, postavljaju drugog kralja predsednika vlade! Izgleda mi, da se njihov nacrt ustava nalazi u lutanju između komunizma i republikanizma i kraljevine kao rezultat nekih doktrina i izbira kojeg prema svojim biračima imaju«.⁵⁸⁾ I pored velikih napora, ZPK nije uspio da se u ustav unesu mnogi njegovi prijedlozi i zahtjevi. U tom pogledu je imao malo uspjeha. Jedino su na njegov zahtjev, koje su svesrdno podržali komunisti, socijaldemokrati i republikanci, u ustav unesene socijalne i ekonomske odredbe. Međutim, i to je uneseno i formulisano onako kako je to odgovaralo vladinoj većini.

Na kraju ostaje da se odgovori na pitanje — zbog čega je Zemljoradnički klub glasao protiv ustava kad je na početku rada Ustavotvorne skupštine omogućio da se izglasa Poslovnik u kome su bile odredbe o obaveznom polaganju zakletve od strane narodnih poslanika kralju i o tome da je za donošenje ustava potrebna samo natpolovična većina, kad nije pravio pitanje od oblika vladavine i načina unutrašnjeg državnog uređenja, kad je u načelu glasao za prijedlog ustava vlade i većine Ustavnog odbora i kad je od početka izjavljivao da želi iskreno da saraduje na donošenju ustava i da će u tom pogledu predstavljati radnu i konstruktivnu, a ne nikako nepomirljivu opoziciju. Međutim, zbog sporazuma između vlade i JMO od 15. marta 1921, odnosno zbog agrarnih uredaba od 12. maja 1921, koje su proistekle iz tog sporazuma, kao i zbog stava Pašića i Radikalne stranke prema Savezu zemljoradnika i njegovim minimalnim zahtjevima, ZPK je odlučio da glasa protiv ustava. Savez zemljoradnika je bio spreman da se odrekne svih svojih zahtjeva, ali se nije mogao odreći radikalnog rješavanja agrarnog pitanja u BiH i Dalmaciji. Zbog insistiranja na rješavanju ovog pitanja, on je i pridobio seljačke mase u ovim pokrajinama. Glasanjem ZPK protiv Vidovdanskog ustava obilno su se u svojoj propagandi koristili protivnici Saveza zemljoradnika, a naročito Radikalna stranka. Oni su zbog glasanja protiv ustava zemljoradnike nazivali komunistima, radićevcima, anacionalnim elementima i protivnicima države, kralja i srpstva. Vođstvo SZ je moralo uložiti mnogo truda da bi i svojim biračima i pristalicama prikazalo, objasnilo i opravdalo ponašanje ZPK u Ustavotvornoj skupštini i njegovo glasanje protiv Vidovdanskog ustava.

58) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 20, str. 10.

ZUSAMMENFASSUNG

ABGEORDNETENKLUB DER BAUERNPARTEI IN DER KONSTITUANTE DES KÖNIGREICHES DER SERBEN, KROATEN UND SLOVENEN

Mit dem Bauernverband Serbiens, der am 12. Oktober 1919 in Velika Plana, Bezirk Smederevo, gegründet wurde, wird sich nach den Wahlen für das legislative Parlament der Verband der Landbauern Bosniens und Bauernverbandes aus Kroatien und Slavonien, in eine einheitliche politische Partei vereinigen: den Bauernverband. Die Unabhängige Bauernpartei Sloveniens wird auch weiterhin selbstständig bleiben, wohl mit der Verpflichtung einer Mitarbeit mit dem Bauernverband. Abgeordnete beider Organisationen sollten weiterhin einen gemeinsamen Klub in der Konstituante des Königreiches SHS bilden. Diese politische Organisationen, ausgenommen den Bauernverband in Kroatien und Slavonien, hatten bei den Wahlen für die Konstituante am 28. November 1920 einen unerwarteten Erfolg erzielt. Mit 39 Abgeordneten und 151.603 Stimmen wurden sie der Zahl nach die fünfte, und in der Konstituante die vierte Partei, nachdem die Abgeordneten der Kroatischen Republikanischen Bauernpartei Radić's an der Abstimmung über die Verfassung teilgenommen haben.

Der Bauernverband, von den Grundsätzen seines Programmes ausgehend, hatte seinen Entwurf der Verfassung ausgearbeitet, und am 14. Februar 1921 der Konstituante vorgelegt. Als Unterschied zu den anderen Vorschlägen, wurde in diesem ausser der Staatsjuristischen und politischen Fragen auch eine verfassungsgemässe Regulation der sozial-ökonomischen Beziehungen vorgesehen. In seinem Vorschlag der Verfassung geht der Bauernverband von der Tatsache aus dass über 80% der Bevölkerung im Staat aus Menschen die sich mit der Landwirtschaft befassen, besteht, und somit sollten ihre Interessen besonders berücksichtigt werden. Der ökonomische und kulturelle Fortschritt des Dorfes sollte die Hauptsorge der staatlichen Politik und der staatlichen Verwaltung werden. Es wurde nämlich verlangt dass der Staat so organisiert und geordnet werden soll, wie es den Wünschen und Interessen der Mehrzahl seiner Bewohner entspricht.

Während der Tätigkeit der Konstituante hatte der Abgeordnetenklub des Bauernverbandes aber keinen stabilen, klaren und entschlossenen Standpunkt vertreten. Im Kampf um die Verwirklichung seiner minimalen Forderungen war er sogar auf Nachgiebigkeit und Kompromisse gestimmt. So hatte er anfänglich verlangt dass in die Verfassung die Grundprinzipien seines Programmes eingetragen werden sollten, so unter anderem eine radikale Lösung der Agrarfrage, ein professionales Parlament, gebundenes Abgeordnetenmandat, Verpflichtung des Staates die landwirtschaftliche Kooperative zu unterstützen und andere Formen der Vergesellschaftungen zu favorisieren, doch zuletzt hat er sich nur für die Lösung der Agrarfrage in Bosnien, der Herzegovina und in Dalmatien, sowie für die Aufhebung der Verordnung vom 12. Mai 1921, radikal eingesetzt.

Während der Arbeit an der Verfassung kam es zu einer Spaltung innerhalb des Klubs. Es fielen zuerst die slovenischen Parteigenossen ab, danach noch vier eigene, die für die von der Regierung vorgeschlagene Verfassung ihre Stimme abgegeben haben. Da dabei seine minimalen Forderungen nicht berücksichtigt wurden, hatte der Abgeordnetenklub der Bauernpartei gegen die am 28. Juni 1921 proklamierte Verfassung gestimmt.